

BUHARA YAHUDİLERİ *Bukharian Jews*

DURMUŞ ARIK*

Özet

Orta Asya'nın en eski dini ve etnik gruplarından biri Buhara Yahudileridir. Özellikle Özbekistan'da, Tacikistan'da ve diğer bazı Orta Asya cumhuriyetlerinde yerleşmiş olan Buhara Yahudileri sahip oldukları kendilerine özgü kültürlerinden dolayı tarihte farklı bir Yahudi grubu olarak tanınmıştır. Yaşadıkları bölgenin tarihine ve kültürüne renk katan Buhara Yahudileri uzun süre Müslümanlarla birlikte yaşamış, farklı din mensuplarının bir arada yaşama örneğini sunmuşlardır. Yaşadıkları bölgede egemen kültürden etkilenen, zaman zaman egemen kültürü de etkileyen Buhara Yahudileri, son yıllarda Amerika'ya ve İsrail'e göç etmiş, öteden beri yaşadıkları bölgede sayıları önemli ölçüde azalmıştır. Buhara Yahudilerinin günümüzde en yoğun yerleştiği ülkeler İsrail ve Amerika'dır. Bu ülkelere yerleşen Buhara Yahudileri, Yahudi dünyasına uyum sağlamaya çalışırken, kültürel bir değişim yaşamaktadır. Orta Asya'da kalan Buhara Yahudileri de göç eden akrabaları ve dindaşları ile bağını sürdürmek istemektedir. Bu makalede Orta Asya'da ayrı bir dini ve etnik unsur olan Buhara Yahudileri, tarihi, kültürü, dili, sosyal ve dini yapıları birlikte günümüzdeki durumu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Buhara Yahudileri, Orta Asya, Özbekistan, Çala, Yahudilik, İsrail, Amerika*

Abstract

One of the oldest religious and ethnic groups in Central Asia is the Bukharian Jews. The Bukharian Jews, especially settled in Uzbekistan, Tajikistan and some other Central Asian republics, are known as a different Jewish group in history because of their unique culture. The Bukharian Jews who embellishes to the history of the region they lived in and its culture, lived with Muslims for a long time and presented examples of the coexistence of different religions. The Bukharian Jews, influenced by the dominant culture in their region and influencing sovereign culture from time to time, have immigrated to America and Israel in recent years and have significantly reduced the number of regions they have lived in since. The countries where the Bukharian Jews are most intensively settled today are Israel and America. The Bukharian Jews who settled in these countries live a cultural change while trying to adapt to the Jewish world. The Bukharian Jews who stay in Central Asia also want to maintain their bond with their migrant co-religionists and relatives. In this article Bukharian Jews', a distinct religious and ethnic element in Central Asia, history, culture,

* Prof. Dr. Durmuş ARIK, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, darik@ankara.edu.tr

language, social and religious structure will be examined along with their present state.

Keywords: *Bukharian Jews, Central Asia, Uzbekistan, Chala, Judaism, Israel, America*

Giriş

Yahudilik vahiy kaynaklı yaşayan dinlerin en eskisi olmakla birlikte günümüzde mensubu en az olanıdır. Yahudilik, eski dönemlerde evrensel nitelikli bir dindir ve kendisine mühtedi kabul etmiştir. Yemen Yahudileri, Falaşa adı verilen Etyopya Yahudileri, Hindistan Yahudileri, Hazarlar İsrail kökenli olmayan Yahudi guruplar arasında yer almıştır (Arik, 2011, s.25). Ancak tarihi süreçte Yahudilik terimi, belli bir ırka, kültüre ve dine mensubiyeti ifade eden çok kapsamlı bir anlam içermiş, bu yönüyle de Yahudilik diğer dinlerden farklılık göstermiştir (Küçük, Tümer, 2017, 251; Adam, 2015, s.60).

Tarihte birçok neden Yahudileri yaşadıkları topraklardan göçe zorlamıştır. Filistin toprakları stratejik olarak önemli bir bölgede Orta Doğu ve Afrika arasında yerleşmiş, bundan dolayı çeşitli tarihlerde Mısırlılar, Asurlular, Babilliler, Romalılar gibi kavimler tarafından işgale uğramış, nüfusunun büyük bir kısmı da bu topraklardan sürülmüştür. Filistin dışında Pers İmparatorluğu'nda, Mısır'da, Babil'de, Anadolu'da, İran'da Yahudi toplulukları yerleşmiştir. Literatürde Karailer, Kırmçaklar, Dağ Yahudileri, Gürcistan Yahudileri, Lakluklar, Cedid el- İslam gibi Doğu Yahudileri olarak anılan bazı Yahudi gurupları arasında Buhara Yahudileri de anılmaktadır. (Arik, 2011: 37-44). Bunların bir kısmı etnik olarak Yahudi kökenli sayılırken bir kısmı Yahudiliği din olarak benimsemiş farklı etnik kimliklere mensuptur. Bu bağlamda Yahudilerin yerleştiği coğrafyalardan biri de Orta Asya olmuştur.

Rusya'nın Orta Asya'yı ele geçirmesinden önce bu bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahlar "Buhara Yahudileri" adını o dönemde cemaatin çoğunun Buhara Hanlığı idaresinde yaşıyor olmalarından dolayı kullanmıştır. Buhara Yahudilerini, araştırmacılar ayrıca Türkistan Yahudileri, Orta Asya Yahudileri, Yerli Yahudiler, Fars-Tacik Yahudileri, Mahalli Yahudiler ve yaşadıkları şehirlere göre Hive, Hocent, Taşkent, Semerkant Yahudileri gibi adlarla da anmıştır.

Orta Asya'nın en eski etnik ve dini guruplarından birisi olan Buhara Yahudileri tarihte diğer Yahudi gurupları ile olan sınırlı ilişkilerinden ve içinde yaşadıkları coğrafyadan dolayı, ayrı bir Yahudi grubu olarak değerlendirilmiştir. Özellikle, Özbekistan'da ve Tacikistan'da daha çok Buhara, Semerkant, Taşkent, Hive, Kokand, Fergana ve Duşanbe'de yerleşmişler ve yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zaman zaman Orta Asya tarihine ve kültürüne renk katmışlar ve uzun süre İslam'ın egemen olduğu bu coğrafyada Müslümanlarla birlikte barış içinde birlikte yaşamışlardır. Yaşadıkları bölgede egemen kültürden etkilenmiş, zaman zaman yaşadıkları bölgenin kültürünü de etkilemişlerdir. Buhara Yahudileri, özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, İsrail'e ve ABD'ye göç etmiş, geride kalanların sayısı ise önemli ölçüde azalmıştır. Makalede, İslam kültürünün egemen olduğu Orta Asya'da ayrı bir etnik-dini unsur olan Buhara Yahudilerinin tarihi, kültürü ve günümüzdeki durumu incelenecektir.

1. Orta Asya'da Yahudi Varlığı

Orta Asya öteden beri çeşitli din ve kültürlerin kavşağı olmuştur. Önemli ticaret yollarının bölgeden geçmesi farklı etnik unsurlardan insanları bu coğrafyada bir araya getirmiştir. Bu insanlar aynı zamanda inançlarını yaşamaya ve yaymaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Orta Asya'da karşılaşılan dinlerden biri de Yahudiliktir.

Yahudilik, Orta Asya'da özellikle İpek Yolu'nun etkisiyle yayılma imkânı bulmuştur. Bu yolun hareketli ve yoğun ticarî faaliyetlere imkân vermesinden dolayı Buhara, Semerkant, Tirmiz, Merv, Urgenç uzun süre büyük ve müreffeh birer şehir haline gelmiş ve bu özelliğini korumuştur. İpek Yolu'nun gelişmesinde ticaretteki çekicilikleriyle Radanitler adı verilen Yahudi tüccarlar önemli rol oynamış ve bu yol boyunca ticaret gerçekleştirmişlerdir (Dresvyanskaya, 2004, s.21).

Arapların bölgeyi ele geçirmesinden önce Orta Asya'da Baktriya-Toharistan, Sogd, Margiana ve Horezm olmak üzere önemli Yahudi yerleşimleri ortaya çıkmıştır (Rtveladze, 2004: 12).

Graetz, kaynak vermemekle birlikte Buhara ve çevresinde Yahudilerin varlığına dair bilgiler vermiştir. Bu bilgilerde, Yahudilerin Hive'ye kadar yayıldığını ve bu bölgede 8.000 ailenin mevcut olduğunu belirtmiştir (Graetz, 1893, s. 3/435). Benjamin Tudela doğrudan bir gözleme dayanmamakla birlikte, 12. yüzyılın sonlarında yalnızca Semerkant'ta 50.000 Yahudi bulunduğundan söz etmiştir (Tudela ve Ratisbonlu, 2001: 77). Müslümanların bölgeye geldiği 8. yüzyılda halihazırda Buhara'da Yahudiler görülmüştür. Timur'un bölgeyi ele geçirdiği tarihlerde de Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Yahudilere atıfta bulunulmuştur (Gureviç, 1995, s. 71).

Orta Asya'da Buhara Yahudilerinin ortaya çıkışına dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerdeki ortak husus, onların atalarının birçok nesil önce İnan'dan bölgeye gelmiş olmasıdır. Bernard Lewis Buhara ve Afganistan Yahudilerinin köklerini 16. Yüzyıla kadar Farsça konuşan İnan Yahudilerine dayandırmaktadır. Dolayısıyla Buhara Yahudileri İnan Yahudilerinin bir kolu sayılmıştır (Lewis, 1996, s.130-131). İnan'a ve Orta Asya'ya 1793 yılında bir yolculuk yapan Rabbi Yosef Maman (1752-1823) Buhara Yahudileri hakkındaki izlenimlerine dair bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgilerde; Fas'tan İsrail topraklarına göç ederek Tzfat (Safed) şehrine yerleşen Rabbi Yosef'in emissar (özel görevli) olarak 1793 yılında İnan'a ve Buhara'ya gittiği, onun gelişine kadar Buhara Yahudilerinin, (İnan Yahudileri dışında) diğer Yahudi guruplar ile ilişkilerinin bütünüyle kopmuş olduğu, bu nedenle onların manevî yaşamında bozulmaların yaşandığı, Rabbi Yosef'in onlara İsrail topraklarından haber getirdiği, onların dinî ve millî şuurunu uyandırdığı, İsrail'in geri kalan kesimiyle irtibat kurmalarını sağladığı, onlara Tevrat'ı ve Yahudiliğin emirlerini öğrettiği, onlar arasında dinî kitapları yaydığı, öğretmenler tayin ettiği ve onları İsrail ulusunun canlı birer uzvuna dönüştürdüğü bildirilmiş, bu görevlinin ortaya çıkmasıyla Buhara Yahudilerinin Yahudi tarih alanına girdiği vurgulanmıştır. Ayrıca Buhara Yahudileri'nin Sefarad geleneğiyle Rabbi Yosef ile tanıştığı, bundan önce onların 'Horasan Dinî Geleneği'ne (Khorasan Rite) bağlı kaldıkları ileri sürülmüştür (Cooper, 2000, s.10).

Orta Asya'da bir Yahudi Mahallesi çok sayıda şehrin ayrılmaz birer parça-

sınıoluşturduğundan, bu yerleşim tarzı Yahudiler arasında dinî geleneklerin devamına katkı sağlamıştır. Buhara ve Semerkant'takilere ek olarak Şehrisabz, Kettekurgan, Karmana, Kokand, Fergana ve Margilan gibi yerleşim birimlerinde de Yahudi mahalleleri kurulmuştur. Belirtilen bu yerlerde Yahudi yerleşimi ile ilgili B.A. Golenderçeşitli kaynaklardan yararlanarak bilgi aktarmıştır. Onun aktardığı bilgilere göre 1843'de H. Hanıkov tarafından yayımlanan Opisanii Buharskogo Hanstva adlı eserinde şunlar kayıtlıdır: "...Yahudiler, sayılarının az olmasına rağmen, uzun süre önce bölgede yerleşen Hanlık nüfusunun bir kısmını oluşturur. Üstelik bundan başka onlar Kettekurgan, Semerkant ve Kirşi'de yerleşmiş, bu şehirlerde mahalleleri bulunmuştur. Buralardan onları çıkarmak ve göç ettirmek mümkün olmadığı gibi, onların Müslümanlarla karışması da mümkün değildir." Golender, Kokand Hanlığı'ndaki Yahudiler hakkında A. Horoşhin, Sbornik statey, kasayushisa do Turkestanskogo kraya (St. Peterburg 1876) adlı eserini kaynak göstererek şubiligileri aktarmıştır: "Yahudilercugut mahalle adı verilen kendi mahallelerinde yaşarlar. Sayıları azdır. Talmudisttirler... İpekboyacılığıyla ve bunları pazarda satmakla uğraşır... Buradaki Yahudiler –İran'dandır. Bu nedenle Farsça, daha doğrusu Judeo-Tacik[veya bazı İbranice sözlerin kullanıldığı Tacik Farsçasının bir diyalektiğinde] konuşurlar. Onların giyimleri Özbeklerden ve Taciklerden ayrıdır" (Golender, 2004, s.64-66).

Kaynaklarda Yahudilerin Orta Asya'nın diğer bazı şehirlerine yerleşimi hakkında da bilgiler vardır. B.A. Golender, Dobrosmislov'un, Taşkent v prošlom i nastoyaşem (Taşkent 1912) adlı eserinden şu bilgileri aktarır: "Yahudilerin Taşkent'e tam olarak ne zaman yerleştikleriyle ilgili literatürde kesin bir bilgi yoktur. Yerel Yahudiler bunun dört yüzyıl önce gerçekleştiğini ve kendilerinin Buhara'dan geldiklerini kabulederler. Burada fakir bir hayat sürerler. Çoğu ipek kumaşını imalatıyla ve satışıyla uğraşır. Gayrimenkul edinme hakları yoktur... Rusların işgali sırasında Taşkent'te 27 aileden oluşan yaklaşık 100 civarında Yahudi yaşamaktadır..." (Golender, 2004: 66-67). Çoğu Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Buhara Yahudileri daha sonraları Fergana Vadisi'nin diğer şehirlerinde de görülmüştür (Nikitenko ve Şigabdinov, 2004, s. 128).

Sağlıklı istatistikî bilgilerin elde edilememesinden dolayı Orta Asya'da çeşitli tarihlerde tam olarak ne kadar Yahudinin yaşadığı bilinmemektedir. Ancak 1991 öncesinde Sovyetler Birliğinde yaklaşık 45,000 Buhara Yahudisinin yaşadığına dair bilgiler vardır. Sovyetler Birliği kurulmadan önce ve Sovyetler Birliği döneminde zaman zaman Buhara Yahudilerinden imkân bulanlar Filistin, ABD, Kanada, Fransa, İngiltere ve hatta Sovyet baskılarından kurtulabilmek için Afganistan, İran ve Hindistan gibi diğer bazı ülkelere göç etmiştir. Sovyetlerin dağılmasının ardından yaşanan hızlı göç hareketleri neticesinde Özbekistan'da ve Tacikistan'da kalan Buhara Yahudilerinin sayısı ise birkaç binle ifade edilmeye başlanmıştır. (Shterensis, 2002, s.111-120; Halberstadt ve Nikolsky, 1996, s.244-245).

2. Buhara Yahudi Kimliği

Buhara Yahudileri aynı dinin mensubu olmalarına ve ortak bir kökeni paylaşmalarına rağmen asırlar süren farklı coğrafya ve kültürlerdeki yaşam sürecinden

sonra diğer Yahudilerle aralarında dikkate değer kültürel farklılıklar oluşmuştur. Onlar, Yahudi dünyasındaki yerlerini veya diğer Yahudi guruplardan ayrılan özelliklerini; Yahudiliğin esaslarını her zaman yerine getirmekle, Tevrat'ı muhafaza etmekle, Yahudi kimlik şuurunu güçlü bir biçimde sürdürmekle açıklamışlardır. Onlara göre Buhara Yahudisi olmak “katıksız” ve “saf Yahudi” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Buhara Yahudileri, Doğu Avrupa’dan Orta Asya’nın da dahil olduğu Sovyet topraklarına yerleşen Aşkenaz Yahudileri, kendi milliyetlerini gizlemekle, dinî kuralları yerine getirmemekle itham etmişler ve onlar için “Rus Yahudileri” terimini kullanmışlardır. Bu terimin seçilmiş olması anlamlıdır. Çünkü “Rus Yahudileri” terimi içinde, Rusça söylenişle onların çistiye evreyi yani “saf” ve “gerçek” Yahudi olmadıkları anlamı gizlenmiş, daha çok melez oldukları vurgulanmak istenmiştir. Bunun nedeni olarak, onların Yahudi olmayanlarla evlenmeleri, pasaportlarında kimliklerini gizlemeleri, Yahudi uygulamalarına ve geleneklerine sahip çıkmamaları gösterilmiştir. Oysa Buhara Yahudileri her dönemde Yahudi geleneklerine sahip çıktıklarını ve Yahudi kimliğini koruduklarını iddia etmişlerdir (Cooper, 2000, s.189). Bu düşünceden hareketle, genel olarak Buhara Yahudileri için Aşkenaz Yahudilerle evlilik, Yahudi olmayanlarla evlilik gibi algılanmış, onlarla yapılan evliliklerin Yahudi olmayanlarla yapılan evlilikten daha az olduğu tespit edilmiştir (Cooper, 2000, s.246-247).

Yahudi nüfusun iki şekilde kategorize edildiği Özbekistan’da Buhara Yahudiliği, Yahudiliğin özgün versiyonu, Aşkenaz Yahudilik ise sulandırılmış ve Yahudiliğin asimile edilmiş şekli olarak anlaşılmıştır. Bu anlayış, onlarla yapılan evliliklere yansıdığı gibi mezarlıklarda da Aşkenazlar için ayrı yerlerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır (Cooper, 2000, s.273-276). Dolayısıyla Buhara Yahudileri bölgeye sonradan gelen Aşkenaz Yahudilerden kendilerini her zaman ayrı tutmuş, onlarla karışmamaya özen göstermiştir.

Buhara Yahudiliğinin belirlenmesiyle ilgili görüş ayrılıkları da yok değildir. Filistin’de 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında “Buharalılık” çok kültürlü Yahudi dünyasında bir tür etnik kimlik olarak düşünülmüştür. Seyahatler, hac, ticarî faaliyetler, yardım toplamlar, emissarların çalışmaları ve kitapların dolaşımı sonucunda Buhara Yahudileri terimi Orta Asya’da bulunan bir diasporadan ibaret olmuştur. 1920’lerde bölgenin Sovyet idaresine girmesiyle, ticaret ve seyahat üzerindeki katı kısıtlamalar buradaki Yahudilerin diğer Yahudi dünyasıyla ilişkilerini engellemiştir. Devam eden süreçte kendilerini Buhara Yahudileri olarak adlandırmaya devam etmelerine rağmen bu nitelendirici isim Yahudiliğin özel bir türünü karşılamak üzere onlar arasında “gerçek Yahudi” anlamında kullanılabilir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bir kez daha diğer Yahudi dünyasıyla sıkı temasa geçen Buhara Yahudileri, “Buhara Yahudiliği” anlayışını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Günümüzde “Buhara Yahudileri” terimi ve kimliği ile ilgili hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Değişimin en önemli nedeni çeşitli tarihlerde Orta Asya’dan yapılan göçler ve göç edenlerin nesillerinin, diğerleri ile kültürel özelliklerindeki farklılaşmalardır. Bu bağlamda önceki göç dalgaları sırasında İsrail’e ve ABD’ye göç etmiş olanların yeni nesilleri Sovyetlerin dağılmasından sonra göç edenler-

le bir araya geldiklerinde çok farklı insanlarla karşılaşmakta, her iki kültür arasında belirgin bir farklılaşma yaşanmaktadır. Bu kültürel farklılaşmanın önceki ve sonraki nesiller de göz önüne alındığında boyutları daha da genişlemektedir. Bu yüzden Buhara Yahudileri terimi üzerinde bir ittifak sağlanamamakta ve bu süreçte Buhara Yahudi kimliği üzerinde farklı bakış açıları ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni onların, ortak değer ve düşünceleri paylaşmaktan, uyumlu bir cemaat ve toplum meydana getirmekten uzaklaşmış olmalarıdır. Bunun yanında artık günümüzde kimin Buhara Yahudisi olup olmadığına ittifaktan çok ihtilaf vardır. Kimilerine göre gerçek Buhara Yahudisi, Buhara dışına çıkmadan ve bu şehri terk etmeden yaşamını sürdürenlerdir. Kimilerine göre Sovyet döneminde Ruslar tarafından güçlü bir asimilasyona maruz kalmalarından dolayı bu dönemde Orta Asya'da yaşayanlar Buhara Yahudisi kabul edilemezler. Bu görüşte olanlar, gerçek Buhara Yahudileri'nin 1920-1930'lu yıllarda, yani Sovyet döneminden önce ya da bu dönemin baskılarına maruz kalmadan ilk yıllarda Filistin topraklarına göç etmiş olanlardır. 1990'lara kadar ve hala Orta Asya'da yaşayanlar ise Sovyetlere aldırmandan kendileri gibi bu coğrafyada doğup büyüyenlerin özgün Buhara Yahudisi olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu görüş taraftarları, daha önce göç etmiş olanları artık gerçek Buhara Yahudisi olarak görmemekte ve onları "İsraili" olarak değerlendirmektedir (Cooper, 2000, s.359).Ancak, her şeye rağmen halk arasında olduğu gibi bilimsel birçok araştırmada, üzerinde görüş birliği bulunan belli bir grubu ve kimliği belirtmek üzere "Buhara Yahudileri" terimi kullanılmaktadır.

3. Buhara Yahudilerinin Dil ve Edebiyatı

Genel olarak Buhara Yahudilerinin İran'dan göç ettiği kabul edilir. Bu nedenle onlar, zaman zaman "Buhara İbranicesi" şeklinde de adlandırılan, İran'la irtibatlı bir dil olduğu kabul edilen "Judeo-Tacik dili"nde ya da bir başka deyişle "Yahudi Tacikçesi"nde konuşurlar (Polivanov, 1989). Bu dil Sırderya ve Amuderya arasındaki bölgede konuşulan Tacik dilinin bir şivesi sayılmaktadır. Bu dilde Farsça ile önemli oranda ortaklık vardır.Aynı zamanda İbranice, Aramca, Arapça,Özbekçe, Rusça ve özellikle Afganistan'da konuşulan diğer bazı dillerden çok sayıda sözcük bulunur, birçok sözcüğün söylenişi ise Farsçadan farklılık arz eder. Buhara Yahudileri eskiden İbrani alfabesini kullanmakta iken, sonraları Arap alfabesini kullanmaya başlamışlar, daha sonra da Rus egemenliğinde Kiril alfabesine geçmişlerdir.

Buhara Yahudilerinin konuştuğu Yahudi Tacikçesi'nde bölgesel şive farklılıkları da vardır. Semerkant-Buhara şivesi, diğer bölgelerde konuşulan şivelere farklıdır. Özbekistan'da ve Tacikistan'da yaşayan Buhara Yahudileri kendi konuştukları dili, Yahudiler dışında bölgede yaşayan Tacik kökenli nüfusun konuştuğu "Tacikçe" şeklinde ifade etse de, Buhara Yahudilerinden kendi dillerinin özelliğini söylemesi istendiğinde onlar İbraniceden alınan bazı sözlerle birlikte konuşma sırasında yaptıkları ses vurgularından komşularının kendilerinin Yahudi olduğunu anladıklarını ifade ederler (Cooper, 2003, s.151).

Buhara Yahudileri kendi ana dillerini bazı ayırıcı özelliklerle İbranice harflerle yazılan edebiyat dili olarak da kullanmıştır. Yahudi Tacikçesinde Kutsal Kitap çeviri geleneğinin 12. yüzyıla, en eski manzum metinlerin 14. yüzyıla kadar geri gittiği

tespit edilmiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Yahudi Tacikçesinde, çoğunluğu Buhara'da olmak üzere, birtakım manzum çalışmalar ortaya çıkmıştır. Yahudi Tacikçesinde ilk şiir, Ba yodi Khuydodcha (Küçük Kudaydad'ın Anısına) adlı, 1809 yılında Avraham ben Abulhayr tarafından yazılmıştır. Yahudi Tacikçesinde ilk basılan kitap, Mezmurlar Kitabı 1883'de Viyana'da yayımlanmıştır. Bu tarihten itibaren Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar Yahudi Tacikçesinde kitaplar düzenli olarak ortaya çıkmış, bu dilde yaklaşık 120 kitap basılmıştır. Bunların hemen hepsi, Şimon Haham'ın (1843-1910) öncülüğünde Buhara Yahudileri'nden bir yazar gurubunun olduğu Kudüs'te basılmıştır. Bu yazarlar ağırlıklı olarak orijinal çalışmalar yerine kendi halkı için en uygun önemli temel eserlerin çevrilerek yayımlanmasını ve yaygınlık kazanmasını hedeflemiştir (Goldberg, 1991, s.37-38).

Çevirilen kaynakların hemen hepsi dinî metinlerdeki geleneksel bağı sürdüren nitelikteki eserlerdir. Diğer önemli bir husus, Yahudi Yazarların Doğu Avrupa Aydınlanmasıdır (Haskala). Bu eserlerin en popülerleri Şimon Haham'ın çevirdiği (1908; 1913'de yeniden basıldı) Avraham Mapu'nun (1808-1867) yazdığı Ahavat Siyon (Siyon Aşkı) adlı ilk modern İbranice romandır. Yahudi Tacikçesinde ilk gazete olan Rahamim 1910'da Fergana'da çıkmaya başlamış, ancak bu gazete 1914'te yayınlarına son vermiştir (Zand, 1991, s.388).

Sovyet döneminde uygulanan eritme politikaları Buhara Yahudileri'nin dil ve edebiyatının gelişmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Günümüzde çoğu Buhara Yahudisi Rusça konuşmaktadır. Buhara Yahudileri'nin 19. yüzyılda Filistin topraklarına yerleşmeye başlamasından sonra onların ana dilinde çeşitli eserlerin, gazete ve dergilerin yayını genel olarak Kudüs'te gerçekleştirilmiştir. Sovyetlerin dağılmasından sonra çeşitli Yahudi kuruluşlar, Orta Asya'da kalan Buhara Yahudilerinin ana dillerini canlandırma girişimlerinde bulunmaktadır.

4. Buhara Yahudilerinin Sosyal ve Dini Yapısı

Buhara ve Semerkant'takilere ek olarak Şehrisabz'da, Kettekurgan'da, Karmana'da, Fergana'da, Hokand'da ve Margilan'da bulunan Yahudi Mahalleleri günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu mahallelerde yaşam, ailelerin birbirine destek olmasını, güven içinde yaşamasını, dinî geleneklerin de devamını sağlamıştır. Bir Yahudi Mahallesinin nüfusu, ailelere ve kabileye dayalı bir hiyerarşiye tâbi olmuştur. Semerkant'tan bir aile Şehrisabz'daki bir aileden daha yüksek bir statüde görülmüştür. Bu durum gençlerin evliliğinde denklik meselesinde de önemli bir ölçü kabul edilmiştir. Buhara Yahudileri arasında gelenekleri büyük ölçüde Buhara'da yaşayanlar belirlemiştir (Dymshits, 1997, s.63).

Orta Asya'da genellikle ataerkil aile anlayışı egemen olmuştur. Ataerkil aile yapısı Buhara Yahudileri arasında da yaygınlık kazanmış, sosyal yapıyı ortaya koyan araştırmalarda, ideal olarak her ev halkı; aile reisi, hanımı ya da hanımları, evlenmemiş evladı ve çocuklarıyla birlikte evli evladından oluşmuş, evli evlat babalarının ölümüne kadar bu ev halkının bir üyesi olarak kalmayı sürdürmüştür. Buhara Yahudileri bunun yanında özellikle baba tarafından yakın akraba ile evliliğe önem vermiş, bu tür evliliklerin gerçekleşmesine gayret etmiştir. Bunun temelinde ise mal varlığını aile içinde tutma isteği bulunmuştur (Cooper, 2000, s.249).

Buhara Yahudilerinin geniş aile yapısı onların dayanışma anlayışına da yansımıştır. Buhara Yahudilerinde geniş akrabalık dairesi mişpaha olarak adlandırılır. Buhara Yahudilerinde mişpahanın minimum bileşimi ve bir aile reisinin mişpahası; kardeşleri (onların çocukları ve torunları), evli oğulları ve evli kızları, annesinin kız kardeşinin ve annesinin erkek kardeşinin çocukları, babasının erkek kardeşlerinin ve kız kardeşinin çocukları aynı mişpahaya ait olarak değerlendirilir. Eş olan kadının mişpahasındaki üyeler de benzer bir ağı içerir. Bir kimse bütün bu akrabalarını herhangi bir törende ya da olayda çekinmeden ve tereddüt etmeden yardımcı çağırabilir, onların birbirlerine karşılıklı yükümlülükleri vardır. Bu akrabalık sisteminin getirdiği yükümlülükler genel olarak Buhara Yahudi cemaati tarafından içtenlikle kabul edilir. Çünkü Müslümanların çoğunlukta olduğu bir toplumda sayıca az olan Yahudi bir gurubun geniş akrabalık ağına sahip olması onlar için her zaman önem arz eder (Arik, 2011, s.200).

Yaşadıkları bölgede Buhara Yahudileri iş ve sanat alanında başlıca iki alanı tekeline almıştır; kumaş boyacılığı ve müzik. Buhara Yahudileri geçmişten bugüne müzisyen, şarkıcı ve müzik enstrümanları imalatıyla ünlü olmuş, Yahudi müzisyenler her Özbek ve Tacik düğününde çalmıştır. Günümüzde de Türkistan'da halk müziği üretenlerin çoğu Buhara Yahudileri arasından çıkmaktadır. Fabrikalarda üretilen kumaşlar pazarlarda görülmeye başlayınca birçok kumaş boyacısı Yahudi işini kaybetmiş ve işini değiştirmiş, onların birçoğu ayakkabı tamircisi, kuaför, seyyar satıcı gibi meslek alanlarına yönelmiştir. Sovyetler Birliği ve sonrasında yeni ekonomi politikalarıyla birlikte birçok Buhara Yahudisi endüstri alanında işe girmiştir (Dymshits, 1997, s.64).

Buhara Yahudileri'nin evleri genellikle zamanın ihtiyaçlarına, iklim şartlarına göre inşa edilmiştir ve birçok yönden Müslümanların evlerine benzer. Benzerliğin başlıca nedeni Yahudi zenginlerin evlerini Müslüman ustalara yaptırmış olmasıdır. Ancak bazı farklılıklar da yok değildir. Geleneksel bir Müslüman evi ile bir Buhara Yahudisinin evi arasındaki temel fark, Yahudilerce kullanılan konutlarda, erkek ve kadınlar için “tışkari” (dış) ve “içkeri” (iç) şeklinde ayrı bölümlerin bulunmamasıdır. Bir Yahudi Mahallesi taşlarla örülür duvarlarla çevrili, dar girişli birbirine geçmiş caddelerden oluşan labirent biçiminde şekillenmiş, bu haliyle daha çok eski Müslüman Mahallelerine benzemiştir.

Yahudilerle Müslümanların evlerinin dekorasyonlarında da bazen önemli farklılıklar vardır. Özellikle Buharalı ve Semerkantlı büyük tüccarların konaklarında misafirler için tahsis edilen, gala (şenlik) salonu olarak bilinen ve aynı zamanda “aile sinagogu” olarak da kullanılan tezyinatlı salonlardaki dekorasyonlar yer almıştır. Bu salonun Kudüs'e dönük batı tarafında bulunan nişlerde Tevrat tomarları ve dua metinleri muhafaza edilmiştir. Bu salonların duvarları ve tavanları ağaç oymalarıyla, renkli resimlerle ve Yahudi Kutsal Kitabı'ndan iktibas edilen İbranicel yazılarla tezyin edilmiştir. Bu tür evlerin çoğunun iç kısmı doğu sanatının şaheserleri sayılmıştır (Dymshits, 1997, s.64; Yusupova, 2004, s.188, 191-192). Zengin Yahudilerin evlerinde sinagog olarak kullandıkları salonları tahsis etmeleri yanında Yahudiliği anımsatacak, Yahudiliğin önemli bir sembolü “Davud Yıldızı”

(Magen David) da yapılmıştır (Yusupova, 2004, s.197).

Yahudi mabedleri her zaman Yahudi mahallesinin ortasında yerleşmiş, Yahudi toplumunda merkezî bir rol üstlenmiş ve bu yönüyle onların sosyal ve dinî yaşamında önemli fonksiyonlar gerçekleştirmiştir. Sünnet, nikâh ve anma gibi çeşitli törenlerdeki birliklilik Buhara Yahudileri arasındaki toplumsal bağları güçlendirmiştir.

Buhara Yahudilerinin dinî yapısı hakkında ayrıntılı tarihî veriler elde edilememektedir. Ancak 19. Yüzyılda Emirlik'te Buhara şehrinde onlar arasında tespit edilen bilgiler onların dini yapısı hakkında az çok fikir vermektedir. Onlardaki dini yapı, ikili bir karakter taşımıştır. İdarenin başında "Kalantar" bulunmuş, dinî konularda ise otorite olarak "Mollayi Kalan" unvanıyla Şef Rabbi görev yapmıştır. Zaman zaman bu iki görevi bir kişi de üstlenebilmiştir. Seküler ve dinî idare birbiriyle irtibatlı olmuş, fakat özerk olarak görevlerini yerine getirmişlerdir.

Kalantar adı verilen lider Buhara Yahudi cemaatının yetişkin erkek üyelerinin tamamı tarafından seçilirdi. Kalantar, istisnai bazı durumlarda devlet idaresince görevden alınma dışında ömür boyu görevini yürütürdü. Kalantar, otoriteler nezdinde cemaati temsil eder ve onlara karşı cemaatinden sorumlu olur, cemaat ile devlet arasında aracılık rolü üstlenirdi. Kalantarın cemaat içindeki temel görevlerinden biri de Yahudi dinî hukukuna (halakha) başvuru gerektirmeyen davalarda sağduyuya ve örf'e (minhag ha-medine) göre hakemlik yapmasıydı. Hem örf'e hem de Yahudi hukukuna göre değerlendirilmesi gereken davalara Kalantar, Mollayi Kalan ile birlikte bakardı. Kalantarın resmî bir maaşı yoktu, genellikle davalılar hizmeti karşılığında ona belli bir ücret öderdi. Kalantara, Özbeklerde ve diğer Türklerde "aksakal" olarak bilinen, Buhara Yahudileri'nin ifadesiyle iki assagal yardım ederdi. Assagalın da mahalle sakinlerinin yetişkin erkeklerince seçilmesi ve bu seçimin otoritelerce onaylanması gerekirdi. Assagalların temel sorumluluğu kendi mahallelerindeki günlük yaşamın huzur içinde sürdürülmesini sağlamaktı. Assagallar da, Kalantar gibi bazı durumlarda hakem olarak davalarda rol üstlenebilirdi. Onların da resmî bir maaşı yoktu, davalılar onlara da hizmetleri karşılığında belli bir ücret öderdi (Arık, 2011, s.204).

Her bir mahallenin kadınlarının başında, seçimle işbaşına getirilen, Kayvanî adı verilen bir görevli bulunurdu. Onun; kadınlar arasında yaşanan çekişmelerde hakem olmak; düğün törenlerinde kadınlar arasında gerçekleşecek töreni organize etmek; evlilikle ilgili davranışlar hakkında gelinlere bilgi ve öğüt vermek; yaşla ilgili âdâb-ı muâşerete göre ağıtçıların işlerini organize etmek gibi bazı temel görevleri vardı (Zand, 1990, 3/535).

Buhara Yahudileri arasında din alanında Mollayi Kalan en üst otoriteydi. Onun yetki alanına halakha ile ilgili konular girerdi, dinî hukukla ilgili bütün davalarda Mollayi Kalan görev üstlenir, bu tür davalarda yalnızca Mollayi Kalan'ın sözü geçerdi. Mollayi Kalan aynı zamanda dinî mahkemenin (bet-din) başkanı (av) olarak bu tür davalara bakardı. Örfü (minhag ha-medine) ve Yahudi dinî hukukunu ilgilendiren davalarda karar verilmesi için Mollayi Kalan, Kalantar ile birlikte hüküm verirlerdi (Amitin-Şapiro, 1931, s.13).

Mollayi Kalan, Buhara şehrinin bütün Yahudi nüfusunun dinî hukuka göre ko-

şer kurallarını yerine getirip getirmediklerini, dinî kurallara göre hayvan kesme işini (şohatim-şohet), kesilen hayvanların dinî kurallara göre temizleyenleri (bod-gim-bodeg) ve bu her iki işi yapanları (şub)denetlerdi. Mollayı Kalan aynı zamanda Buhara şehrindeki Yahudi dinî seminerinin (yeşiva) yöneticisiydi (reş metivta) ve yeşivanın başlıca öğretmeni idi. Yeşiva'nın ilk kısmından mezun olanları dinî kurallara göre hayvanları kesme işini yapacak görevliler (şohatim) olarak atama ve yeşivanın yüksek kısmından mezun olanları da mollayan (rabbi) olarak tayin etme görevini de Mollayı Kalan yerine getirirdi. Mollayı Kalan ayrıca, on üç yaşını doldurmuş çocukların devam ettiği bütün ilköğretim okullarındaki eğitim-öğretim sürecini denetlerdi. Mollayı Kalan, Buhara'nın merkez sinagogunun rabbisi olarak hizmet eder, diğer bütün Buhara sinagoglarında görev yapan rabbileri de denetlerdi. Her sinagogun "Kabbay" adı verilen seçilmiş bir yöneticisi bulunurdu. Kabbayın yöneticilik görevi yanında bazı sorumlulukları da vardı. Bunlar; sinagogun üyelerine ve konuklarına görevler vermek (Tevrat okumaya davet, Kutsal Ark'ı açmak v.s.); sinagogun yoksul üyeleri için Fısıh öncesinde (gimha defişa) ve soğuklar başlamadan önce yılda iki kez para yardımı toplamaktı. Buhara şehrindeki Kalantar ve Mollayı Kalan Buhara Emirliği'ndeki bütün Yahudilerin başı olarak kabul edilirdi (Amitin-Şapiro, 1931, s.13-14).

Yahudi cemaatinin seçilmiş Seküler lideri olan Kalantar, önceden bir yargıç ve Yahudi olmayan otoriteler nezdinde cemaatin temsilcisi olarak hizmet etmiş, Yahudi toplumunun dinî lideri olarak görev üstlenmiş, sinagogu ve Yahudi mahallesinin özerkliğini kontrol etmiştir. Onun temel görevi cemaatin varlığını korumak, onun devamlılığını sağlayacak konularda öncülük etmek ve bunun için gerekenleri yerine getirmek olmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte geleneksel Yahudi toplum yapısı çözülmüş, İç İşleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Yahudi Komitesi devreye sokulmuştur. Buna rağmen Buhara Yahudileri kendi içinde geleneksel idare ve kontrol mekanizmasını sürdürmeye çalışmıştır. Buhara Yahudi cemaatinin son yerel dinî lideri 1980'in başlarında ölmüş ancak daha sonra seçilen bir Kalantar ve Şohet topluluğun sorumluluğunu üstlenmiştir. Son zamanlarda bölgeye İsrail'den ve yeşivada eğitim gören, yeni rabbiler gelmeye ve Buhara Yahudi cemaatine rehberlik etmeye başlamıştır (Dymshits, 1997, s.63).

Orta Asya'da genellikle ataerkil aile anlayışı egemen olmuştur. Ataerkil aile yapısı Buhara Yahudileri arasında da yaygınlık kazanmış, sosyal yapıyı ortaya koyan araştırmalarda, ideal olarak her ev halkı; aile reisi, hanımı ya da hanımları, evlenmemiş evladı ve çocuklarıyla birlikte evli evladından oluşmuş, evli evlat babalarının ölümüne kadar bu ev halkının bir üyesi olarak kalmayı sürdürmüştür. Buhara Yahudileri bunun yanında özellikle baba tarafından yakın akraba ile evliliğe önem vermiş, bu tür evliliklerin gerçekleşmesine gayret etmiştir. Bunun temelinde ise mal varlığını aile içinde tutma isteği bulunmuştur (Cooper, 2000, s.249).

Buhara Yahudilerinin geniş aile yapısı onların dayanışma anlayışına da yansımıştır. Buhara Yahudilerinde geniş akrabalık dairesi mişpaha olarak adlandırılır. Buhara Yahudilerinde mişpahanın minimum bileşimi ve bir aile reisinin mişpahası; kardeşleri (onların çocukları ve torunları), evli oğulları ve evli kızları, annesinin kız kardeşinin ve annesinin erkek kardeşinin çocukları, babasının erkek kardeşle-

rinin ve kız kardeşinin çocukları aynı mişpahaya ait olarak değerlendirilir. Eş olan kadının mişpahasındaki üyeler de benzer bir ağı içerir. Bir kimse bütün bu akrabalarını herhangi bir törende ya da olayda çekinmeden ve tereddüt etmeden yardıma çağırabilir, onların birbirlerine karşılıklı yükümlülükleri vardır. Bu akrabalık sisteminin getirdiği yükümlülükler genel olarak Buhara Yahudi cemaati tarafından içtenlikle kabul edilir. Çünkü Müslümanların çoğunlukta olduğu bir toplumda sayıca az olan Yahudi bir gurubun geniş akrabalık ağına sahip olması onlar için her zaman önem arz eder (Arık, 2011, s.200).

Yaşadıkları bölgede Buhara Yahudileri iş ve sanat alanında başlıca iki alanı tekeline almıştır; kumaş boyacılığı ve müzik. Buhara Yahudileri geçmişten bugüne müzisyen, şarkıcı ve müzik enstrümanları imalatıyla ünlü olmuş, Yahudi müzisyenler her Özbek ve Tacik düğününde çalmıştır. Günümüzde de Türkistan’da halk müziği üretenlerin çoğu Buhara Yahudileri arasından çıkmaktadır. Fabrikalarda üretilen kumaşlar pazarlarda görülmeye başlayınca birçok kumaş boyacısı Yahudi işini kaybetmiş ve işini değiştirmiş, onların birçoğu ayakkabı tamircisi, kuaför, seyyar satıcı gibi meslek alanlarına yönelmiştir. Sovyetler Birliği ve sonrasında yeni ekonomi politikalarıyla birlikte birçok Buhara Yahudisi endüstri alanında işe girmiştir (Dymshits, 1997, s.64).

Buhara Yahudileri’nin evleri genellikle zamanın ihtiyaçlarına, iklim şartlarına göre inşa edilmiştir ve birçok yönden Müslümanların evlerine benzer. Benzerliğin başlıca nedeni Yahudi zenginlerin evlerini Müslüman ustalara yaptırmış olmasıdır. Ancak bazı farklılıklar da yok değildir. Geleneksel bir Müslüman evi ile bir Buhara Yahudisinin evi arasındaki temel fark, Yahudilerce kullanılan konutlarda, erkek ve kadınlar için “tışkari” (dış) ve “içkeri” (iç) şeklinde ayrı bölümlerin bulunmamasıdır. Bir Yahudi Mahallesi taşlarla örülü duvarlarla çevrili, dar girişli birbirine geçmiş caddelerden oluşan labirent biçiminde şekillenmiş, bu haliyle daha çok eski Müslüman Mahallelerine benzemiştir.

Yahudilerle Müslümanların evlerinin dekorasyonlarında da bazen önemli farklılıklar vardır. Özellikle Buharalı ve Semerkantlı büyük tüccarların konaklarında misafirler için tahsis edilen, gala (şenlik) salonu olarak bilinen ve aynı zamanda “aile sinagogu” olarak da kullanılan tezyinatlı salonlardaki dekorasyonlar yer almıştır. Bu salonun Kudüs’e dönük batı tarafında bulunan nişlerde Tevrat tomarları ve dua metinleri muhafaza edilmiştir. Bu salonların duvarları ve tavanları ağaç oymalarıyla, renkli resimlerle ve Yahudi Kutsal Kitabı’ndan iktibas edilen İbrance yazılarla tezyin edilmiştir. Bu tür evlerin çoğunun iç kısmı doğu sanatının şaheserleri sayılmıştır (Dymshits, 1997, s.64; Yusupova, 2004, s.188, 191-192). Zengin Yahudilerin evlerinde sinagog olarak kullandıkları salonları tahsis etmeleri yanında Yahudiliği anımsatacak, Yahudiliğin önemli bir sembolü “Davud Yıldızı” (Magen David) da yapılmıştır (Yusupova, 2004, s.197).

Yahudi mabedleri her zaman Yahudi mahallesinin ortasında yerleşmiş, Yahudi toplumunda merkezî bir rol üstlenmiş ve bu yönüyle onların sosyal ve dinî yaşamında önemli fonksiyonlar gerçekleştirmiştir. Sünnet, nikâh ve anma gibi çeşitli törenlerdeki birliktelik Buhara Yahudileri arasındaki toplumsal bağları güçlendirmiştir.

Buhara Yahudilerinin dinî yapısı hakkında ayrıntılı tarihî veriler elde edilememektedir. Ancak 19. Yüzyılda Emirlik'te Buhara şehrinde onlar arasında tespit edilen bilgiler onların dinî yapısı hakkında az çok fikir vermektedir. Onlardaki dinî yapı, ikili bir karakter taşımıştır. İdarenin başında “Kalantar” bulunmuş, dinî konularda ise otorite olarak “Mollayı Kalan” unvanıyla Şef Rabbi görev yapmıştır. Zaman zaman bu iki görevi bir kişi de üstlenebilmiştir. Seküler ve dinî idare birbiriyle irtibatlı olmuş, fakat özerk olarak görevlerini yerine getirmişlerdir.

Kalantar adı verilen lider Buhara Yahudi cemaatının yetişkin erkek üyelerinin tamamı tarafından seçilirdi. Kalantar, istisnai bazı durumlarda devlet idaresince görevden alınma dışında ömür boyu görevini yürütürdü. Kalantar, otoriteler nezdinde cemaati temsil eder ve onlara karşı cemaatinden sorumlu olur, cemaat ile devlet arasında aracılık rolü üstlenirdi. Kalantarın cemaat içindeki temel görevlerinden biri de Yahudi dinî hukukuna (halakha) başvuru gerektirmeyen davalarda sağduyuya ve örf'e (minhag ha-medine) göre hakemlik yapmasıydı. Hem örf'e hem de Yahudi hukukuna göre değerlendirilmesi gereken davalara Kalantar, Mollayı Kalan ile birlikte bakardı. Kalantarın resmî bir maaşı yoktu, genellikle davalılar hizmeti karşılığında ona belli bir ücret öderdi. Kalantara, Özbeklerde ve diğer Türklerde “aksakal” olarak bilinen, Buhara Yahudileri'nin ifadesiyle iki assagal yardım ederdi. Assagalın da mahalle sakinlerinin yetişkin erkeklerince seçilmesi ve bu seçimin otoritelerce onaylanması gerekirdi. Assagalların temel sorumluluğu kendi mahallelerindeki günlük yaşamın huzur içinde sürdürülmesini sağlamaktı. Assagallar da, Kalantar gibi bazı durumlarda hakem olarak davalarda rol üstlenebilirdi. Onların da resmî bir maaşı yoktu, davalılar onlara da hizmetleri karşılığında belli bir ücret öderdi (Arık, 2011, s.204).

Her bir mahallenin kadınlarının başında, seçimle işbaşına getirilen, Kayvanî adı verilen bir görevli bulunurdu. Onun; kadınlar arasında yaşanan çekişmelerde hakem olmak; düğün törenlerinde kadınlar arasında gerçekleşecek töreni organize etmek; evlilikle ilgili davranışlar hakkında gelinlere bilgi ve öğüt vermek; yaşla ilgili âdâb-ı muaşerete göre ağıtçıların işlerini organize etmek gibi bazı temel görevleri vardı (Zand, 1990, 3/535).

Buhara Yahudileri arasında din alanında Mollayı Kalan en üst otoriteydi. Onun yetki alanına halakha ile ilgili konular girerdi, dinî hukukla ilgili bütün davalarda Mollayı Kalan görev üstlenir, bu tür davalarda yalnızca Mollayı Kalan'ın sözü geçerdi. Mollayı Kalan aynı zamanda dinî mahkemenin (bet-din) başkanı (av) olarak bu tür davalara bakardı. Örfü (minhag ha-medine) ve Yahudi dinî hukukunu ilgilendiren davalarda karar verilmesi için Mollayı Kalan, Kalantar ile birlikte hüküm verirlerdi (Amitin-Şapiro, 1931, s.13).

Mollayi Kalan, Buhara şehrinin bütün Yahudi nüfusunun dinî hukuka göre koşer kurallarını yerine getirip getirmediğini, dinî kurallara göre hayvan kesme işini (şohatim-şohet), kesilen hayvanların dinî kurallara göre temizleyenleri (bodgim-bodeg) ve bu her iki işi yapanları (şub)denetlerdi. Mollayi Kalan aynı zamanda Buhara şehrindeki Yahudi dinî seminerinin (yeşiva) yöneticisiydi (reş metivta) ve yeşivanın başlıca öğretmeni idi. Yeşiva'nın ilk kısmından mezun olanları dinî kurallara göre hayvanları kesme işini yapacak görevliler (şohatim) olarak atama ve yeşivanın yüksek kısmından mezun olanları da mollayan (rabbi) olarak tayin etme görevini de Mollayi Kalan yerine getirirdi. Mollayi Kalan ayrıca, on üç yaşını doldurmuş çocukların devam ettiği bütün ilköğretim okullarındaki eğitim-öğretim sürecini denetlerdi. Mollayi Kalan, Buhara'nın merkez sinagogunun rabbisi olarak hizmet eder, diğer bütün Buhara sinagoglarında görev yapan rabbileri de denetlerdi. Her sinagogun "Kabbay" adı verilen seçilmiş bir yöneticisi bulunurdu. Kabbayın yöneticilik görevi yanında bazı sorumlulukları da vardı. Bunlar; sinagogun üyelerine ve konuklarına görevler vermek (Tevrat okumaya davet, Kutsal Ark'ı açmak v.s.); sinagogun yoksul üyeleri için Fışh öncesinde (gimha defışa) ve soğuklar başlamadan önce yılda iki kez para yardımı toplamaktı. Buhara şehrindeki Kalantar ve Mollayi Kalan Buhara Emirliği'ndeki bütün Yahudilerin başı olarak kabul edilirdi (Amitin-Şapiro, 1931, s.13-14).

Yahudi cemaatinin seçilmiş Seküler lideri olan Kalantar, önceden bir yargıç ve Yahudi olmayan otoriteler nezdinde cemaatin temsilcisi olarak hizmet etmiş, Yahudi toplumunun dinî lideri olarak görev üstlenmiş, sinagogu ve Yahudi mahallesinin özerkliğini kontrol etmiştir. Onun temel görevi cemaatin varlığını korumak, onun devamlılığını sağlayacak konularda öncülük etmek ve bunun için gerekenleri yerine getirmek olmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte geleneksel Yahudi toplum yapısı çözülmüş, İç İşleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Yahudi Komitesi devreye sokulmuştur. Buna rağmen Buhara Yahudileri kendi içinde geleneksel idare ve kontrol mekanizmasını sürdürmeye çalışmıştır. Buhara Yahudi cemaatinin son yerel dinî lideri 1980'in başlarında ölmüş ancak daha sonra seçilen bir Kalantar ve Şohet topluluğun sorumluluğunu üstlenmiştir. Son zamanlarda bölgeye İsrail'den ve yeşivada eğitim gören, yeni rabbiler gelmeye ve Buhara Yahudi cemaatine rehberlik etmeye başlamıştır (Dymshits, 1997, s.63).

5. Orta Asya'da Egemen Kültürün Buhara Yahudileri Üzerindeki Bazı Etkileri

Genellikle Özbek ve Taciklere komşu olarak yaşayan Buhara Yahudileri bazı Kırgız, Kazak ve Türkmen şehirlerine de yerleşmiştir. Diğer unsurlar yanında Orta Asya'da Yahudilerin sayılarının azlığı, onları sosyal ve kültürel açıdan bölgedeki egemen kültürün etkisine açık hale getirmiştir. Dolayısıyla Buhara Yahudileri tarihî süreçte yerel sosyal dokuyla uyum sağlamış, Orta Asya'ya özgü bazı kültürel özellikleri benimsemiştir. Onların maddî kültürü ve yaşam şekli Orta Asya Türk kültüründen etkilenmiş ve etnografik açıdan Yahudilerin yerel nüfusla önemli benzerlikleri oluşmuştur.

Benzerlikler toplumun sosyal yapısında, konut mimarisinde, kaşeruttan (helal yiyecekler) ayrı olarak yiyeceklerinde, giysilerinde, sanatında, müziğinde, müzik enstrümanlarında, ayinlerinde, törenlerinde, inanışlarında yansımaları bulur. Bu bağlamda onların yaşamında bölgeye özgü altın yaldızlı ipliklerle süslenmiş uzun kadife elbiseler, nazik telli çalgılar, porselen çay takımları vekâseleri, tandırda pişirilen yassı ve yuvarlak somun ekmekler, düğün şöleninde gelin ve damadın şenlik ateşiyle kuşatılması dikkat çeker. Ayrıca, sinagoglarda ibadete gelenlerin genizden çıkardıkları seslerle yaptıkları dualar, Yahudi mahallelerinin kendine özgü sokakları ve mimarî tarzı, Orta Asya’da Buhara Yahudiliğini şekillendiren yerel özellikler arasında yer alır. Bu nedenle bilim adamları ve araştırmacılar için Buhara Yahudilerine özgü ev araç-gereçlerinin, aletlerinin, geleneksel giysilerinin ve diğer maddî kültür özelliklerinin belirlenmesi hiç kolay değildir (Dymshits, 1997, s.8).

Orta Asya’da Türk toplulukları arasında genellikle en küçük mahalleye varıncaya kadar bir liderlik birimi olarak “aksakallık” karşımıza çıkar. 19. yüzyılda Orta Asya coğrafyasında seyahat eden Arminius Vambery Buhara’ya vardığında çarşı-pazarı gezmiş, burada ayrı bir sınıf halindeki çerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, çilingir, bakkal ve benzerlerinin kendilerine özgü çarşı ve bedestenlerini görmüş, her esnafın veya çarşının bir aksakalı olduğuna dikkat çekmiştir. Düzen ve güvenliğin sağlanması ve verginin toplanması, Emir tarafından bu aksakallara verilmiştir (Vambery, 1993: 151).Buhara Yahudilerinin yerleşim birimlerinde tespit edilen aksakallar da, Buhara Yahudilerinin ifadesiyle assagal, yörenin sosyal dokusuna uygun kişiler olmuş, onlar da Türk yerleşim birimlerindeki benzer bir görev üstlenmiş, içinde yaşadıkları toplumun temsilcileri ve liderleri sayılmışlardır (Arık, 2011, s.204)

Buhara Yahudilerini diğer ana Yahudi kitesinden ayıran bir başka özellik onlarda rastlanan “çok eşlilik”tir. Rabbi Gerşom’un çok eşliliği yasaklamasına rağmen, Avrupa Yahudileri arasında büyük günah sayılan bu uygulama Doğu Yahudi topluluklarında görülebilmektedir, birçok Buhara Yahudisi erkeğin birden fazla eş olabilir. Örneğin; birkaç yıldır evli olan hanımın çocuğu olmadığında, çoğu zaman erkek, ikinci eş alabilmiştir (Nikitenko ve Şigabdinov, 2004, s.127).Buhara Yahudileri arasında rastlanan bu uygulamayı da daha çok bölge kültürü etkilemiştir.

Orta Asya’da gözlerini dünyaya açan her Türk, kendisini acımasız bir tabiatın ve iklimliBuhara Yahudi kültüründe dikkat çeken bir başka husus Yahudi kimliği ile ilgili genel anlayıştır. Bilindiği gibi İsrail’de hem dinî hukuka hem de devlet hukukuna göre Yahudi kimliğinin baba kanalıyla değil anne kanalıyla sonraki nesle geçtiği kabul edilir. Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudi öğretilerine göre Yahudilik, anne kanalıyla sonraki nesle aktarılır. Reformist Yahudi öğretisi Yahudiliğin hem anne hem de baba kanalıyla geçtiğini kabul eder. Yani ebeveyninden biri Yahudi olan bir çocuk, Yahudi olarak kabul edilir. Ancak bu durum 1980’lerde benimsenmiştir. Nüfusun çoğunun Müslüman olduğu Orta Asya’da Yahudilikte yaygın olarak kabul edilen milliyet kuralı Buhara Yahudileri arasında değişmiştir. Bu bölgelerde, karışık evlilik durumunda, Müslümanlar çocuğu babanın milliyetine göre tescil ettirmeyi tercih etmiştir. Bunun nedeni, millî/etnik kimliğin baba kanalıyla nakledilmesi inanç ve anlayışıdır. Aynı zamanda İslam’daki uygulama ve anlayış da irsiyetin baba kanalıyla sonraki nesle geçtiği yönündedir. Bu durum, genel olarak babaya ait yerleşim

biriminde yerleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Bir kadın evlendiğinde, ailesinden ayrılır ve kocasının evin eyerleşir. Çocuklar baba evinde yetişir. Çocukların, annesinden ziyade babasının akrabalarına ait olduğu düşüncesi yaygındır. Bundan dolayı Orta Asya’da millî kimliğin anneden ziyade baba kanalıyla sonraki nesillere aktarıldığı şeklindeki düşünce hâkimdir. Baba kanalıyla millî/etnik kimliğin hesaba katılması Orta Asya’da resmî politika olarak kurumlaşmamışsa da, bu durum hâkim bir değer haline gelmiştir. Asırlardır Müslüman-Türk coğrafyasında onlarla birlikte yaşamış olan Buhara Yahudileri de milliyetin, diğer bir ifadeyle “Yahudi kimliğinin” anne değil baba kanalıyla geçtiği düşüncesini kabul etmiştir (Cooper, 2000, s.342).

Bu düşünceden hareketle çoğu Yahudi erkeği dış evliliklerde(Yahudi olmayanlarla yapılan evlilik) din değiştirme süreci yaşayacağı kabul edilen, Yahudi olmayan bir kadınla evlenmiştir. Çünkü onlarda, babalarının Yahudi olmasından dolayı eşinin ve çocuklarının da Yahudi oldukları kabul edilmiştir. Bununla birlikte çocukların temel Yahudi doğasını babalarından aldıklarına inanılmaktadır. Bu anlayış İslam’da erkeğin gayrimüslim kadınlarla evlenmesine izin verilmesi, kadınların ise gayrimüslim erkeklerle evlenmesinin yasaklanmasına paralel bir anlayıştır. Büyük ihtimalle Buhara Yahudilerinin Müslümanlarla olan yakın ve uzun süreli ilişkilerinin bir neticesinde oluştuğu düşünülen bu anlayışın temelinde çocukların veya gelecek neslin, kocanın neslini takip edeceği, onun inancını ve egemenliğini kabul edeceği şeklinde yaygın olan inanç bulunmaktadır.

Buhara Yahudileri beş, altı veya yedi çocuk sahibi olmakta ve üç nesil birlikte yaşamaktadır. Evliliklerin çoğu akrabalar arasında gerçekleşmekte ve geniş aileler kurulmaktadır. Genç çiftler çoğunlukla erkek tarafın ebeveyni ile birlikte yaşamaktadır (Halberstadt ve Nikolsky, 1996, s.245)

Günümüzde Buhara Yahudileri’nin kimliklerinin belirlenmesine ve devamı konusuna üç farklı açıdan bakılmaktadır: 1. Baba kanalıyla intikal eden Özbek devletinin belirlediği yasal “millî” kimlik. 2. İsrail devletinin anne kanalıyla geçtiği şekilde belirlenen yasal kimlik. 3. Ortodoks Yahudi hukukunca belirlenen anne kanalıyla geçtiği kabul edilen dinî kimlik. Bu üç belirlemede de Yahudi kimliği kan bağları ile belirlenmekte, bu durum onların Yahudi kimliğinde meydana gelen karışıklığa bağlı olarak çeşitli sıkıntıların yaşanmasına yol açmaktadır. Bağımsızlıktan sonra Sovyetlerden miras olarak alınan kimliğin baba kanalıyla nakledildiğini belirten resmî dokümanlarda, Özbekistan’da Yahudilerin milliyeti kimliklerinde “Yahudi” olarak kaydedilmiştir. Özbekistan resmî dokümanlarına göre Yahudi sayılan bazı kimseler, İsrail ve Ortodoks hukukuna göre Yahudi kabul edilmemektedir. Sovyetlerin dağılmasından sonra İsrail’le ilişkilerinin artması sonucunda Buhara Yahudileri, Yahudi kimliğinin nasıl intikal ettiği hakkında yeni tartışmalarla karşı karşıya kalmıştır. Son yıllarda Yahudilikteki temel anlayış Buhara Yahudileri’nin kimliğin intikali ile ilgili sahip oldukları gelenek ve yerel anlayış üzerinde etkili olmaktadır. (Bkz. Cooper, 2000, s.345-350).

Orta Asya'da yaygın olan ataerkil aile yapısı Buhara Yahudileri arasında, birkaç neslin bir arada yaşadığı ve birinci dereceden akrabaların yer aldığı büyük aile modeli şeklindedir. Bir Buhara Yahudisinin sosyal statüsü büyük oranda atalarına ait doğum yeri ile belirlenir. Ataerkil aile anlayışı Buhara Yahudileri'nin, bölgedeki Türk topluluklarında çok yaygın olan "şecere geleneği" nesahip olmalarında da kendini gösterir. Orta Asya Türklerindeki "şecere geleneği" ile ilgili Arminius Vambery şu bilgileri verir: "...Kırgızlar, Turanlılara özgü eski ahlâk ve gelenekleri tümüyle korumuştur... Asalet ve soyluluğa büyük önem verirler ve bununla övünürler. Bu nedenle iki Kırgız karşılaştığında her şeyden önce, birbirlerine yedi göbeğe kadar atalarını bilip bilmediklerini sorarlar. Bu soruyla karşılaşan, sekiz yaşında bir çocuk bile olsa daha sonra hakarete uğramamak için, cevabını önceden hazırlamış olmalıdır..." (Vambery, 1993, s.153; karşılaştırma için bkz. Erdem, 2000, s.196). Buhara Yahudileri de Orta Asya'daki Türk toplulukları arasında yaygın anlayışa uygun olarak diğerleri gibi, Yahudi geleneğin aksine, baba tarafından en az yedi göbek geriye giden atalarını bilme ve öğrenmeye önem verirler (Cooper, 2000, s.251-252).

Buhara Yahudileri arasında din değiştiren guruplara da rastlanır. Bu bağlamda onlar arasında Çala adı verilen bir gurup dikkat çeker.

6. Çalalar: Yahudi Müslümanlar

Buhara Yahudileri uzun süre İslam kültüründe Müslümanlarla birlikte yaşamış ve karşılıklı ilişkilerde bulunmuştur. Bu durum onlar arasında kültürel etkileşime önemli bir zemin hazırlamıştır. Bu etkileşim neticesinde Buhara Yahudileri'nden çeşitli tarihlerde İslam'ı kabul edenler olmuş, bunların bir kısmı zamanla bölgede egemen unsur olan Özbekler ya da Tacikler arasında erimiştir. Bunun dışında 18. yüzyılın ortalarında ve 19. yüzyılın erken dönemlerinde Buhara Yahudileri'nden Çala adı verilen bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman gibi görünüp, gizli olarak Yahudiliğe bağlılıklarını sürdürmüştür. Bu grup, İspanya'da 14. yüzyılda zorla Hıristiyanlaştırılan ve gizli olarak Yahudiliğini sürdüren Konverso ya da Marrano adı verilen gruba benzetilmiş, (Sevilla-Sharon, 1981, s.131-133; Hausheer, 1959: 470), Buhara Yahudileri de Doğu'nun Marranoları olarak değerlendirilmiştir. Tarihte değişik bölgelerde İslam'ı kabul eder görünüp gizlice Yahudiliğini koruyan başka guruplar da bulunmuştur. İran Yahudileri arasında ortaya çıkan "Cedid el-İslam" adıyla bilinen gurup (Patai, 1997) ile Osmanlı'da "Dönme" ya da "Avdeti" olarak adlandırılan guruba bu bağlamda dikkat çekilebilir (Küçük, 2013).

Çalalar, bir Müslümanın yapması gereken her şeyi yapar görünmüşler, bunun yanında kendi evlerinde Yahudi geleneklerini ve ibadetlerini gerçekleştirmişlerdir. Genellikle tecrit edilmiş bir topluluk olarak yaşamışlar ve kendi toplum yapısı içinde içe dönük bir yaşam biçimine sahip olmuşlardır. Michael Zand'ın bildirdiğine göre Yahudi kökenli İngiliz misyoner Joseph Wolff (1795-1862) Buhara'daki gözlemlerine dayanarak 1830'larda Buhara Yahudi nüfusu arasında yaklaşık 1500 kişiden oluşan 300 Çala ailenin bulunduğuna dikkat çekmiştir (Zand, 1990: Cilt: 3, 535; ayrıca bkz. Yusupova, 2004, s.186; Nosonovsky, erişim: <http://berkovich-zametki.com/Nomer4/MN12.htm>)

Sonraki tarihlerde Çala nüfusun sayısı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiler rastlanmamıştır. Tespit edilen bilgilere göre, Buhara Hanlığı'nda resmî olarak Çalalar diğer Yahudilerden daha çok hak ve imtiyaza sahip olmuştur. Çünkü onlar İslam'ı kabul etmekle Müslüman tebaa statüsünü elde etmiştir. Bununla birlikte daha kapalı bir hayat sürmek zorunda kalan Çalalar dış çevrede ve halk arasında ne Yahudilerle nede Müslümanlarla eşit haklara sahip olarak değerlendirilmiştir. Genel olarak İslam'ı kabul ettikten sonra onların, Yahudi mahallelerinden ayrılarak Müslüman mahallelerinde yaşaması gerekmiştir. Ancak, ne Yahudilerce ne de Müslümanlarca iyi karşılanmadıkları için Yahudi mahallelerinin yakınında bulunan Müslüman mahallelerinde yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Buhara'da tespit edilen bu türden mahalleler arasında Çarkarvansaray, Hoca Halim, İslam, Mir Mesud yer almış, bazen Çalalar Müslüman mahallelerde yaşayanların önemli bir kısmını ya da tamamını da oluşturmuştur. Örneğin; bir Yahudi mahallesinin yanında bulunan Arabon mahallesinin kuzey batısında tümüyle Çala grubu meskun olmuş, Mehtar Şafeyi mahallesinin ise (50 ev) bütün sakinlerini zengin Çalalar oluşturmuştur. Bu mahalle 1917 yılına kadar, burada büyük güzel bir havuzun bulunmasından dolayı "Havuzi Raşid" olarak biline gelmiştir. Rusların bölgeyi ele geçirmesinin ardından Müslüman mahallelerine Yahudilerin yerleşmesiyle ilgili yasak kaldırılmış, daha sonra bu mahallelere Yahudiler de yerleşmiştir (Yusupova, 2004, s.187-188).

Buhara Hanlığı'nın 16. yüzyıldan beri bir parçası olan Semerkant, 1868'de Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Bu şehir, jeo-politik konumunun değişmesi ve Türkistan Genel Valiliği'ne dahil edilerek Rus idaresine geçmesiyle Ruslara destek veren ve Buhara Hanlığı'nın hakimiyetinden kurtulmak isteyen Yahudiler için, özellikle de Çalalar için bir çekim merkezi olmuştur. Çok sayıda Çala 1868'den sonra kitle halinde Hanlık sınırlarından çıkarak Semerkant'a göç etmiştir. Hokand Hanlığı'nın 1876'da Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra buraya da çok sayıda Buhara Yahudisi gelip yerleşmiştir. Rusların bölgeye gelişiyle Yahudi göçüne sahne olan diğer şehir Taşkent'tir. Bu dönemde Buhara Yahudileri komşu step bölgelere de yerleşmiştir (Zand, 1990, s.537).

Buhara Hanlığı sınırları içinde gizli olarak Yahudi ritüellerini ve geleneklerini sürdüren Çalalar Ruslar tarafından yönetimi ele geçirilen Semerkant'ta kendi Yahudi uygulamalarına dönmüştür. Semerkant dışında Türkistan Genel Valiliği'ne dahil olan diğer yerleşim birimlerinde de Çala olarak bilinen kesimin Yahudiliğe döndüklerine dair çok sayıda örnek bulunmuştur. Bu tür yerleşim birimlerinde Yahudiler de facto olarak Buhara Hanlığı'na ödemekle yükümlü oldukları 'cizye'den ve İslam dünyasında "Ahidname-i Ömer"(Bkz. Lewis, 1996, s.36-37; Çalışkan, 1986, s.55-57; Fayda, 1989, s.177-179; Groepler, 1999, s.15-16) olarak bilinen ve gayri Müslimlerin uyması gereken bazı kurallardan kurtulmuş, Çalalar artık bu şehirlerde diğer Yahudilerden soyutlanmadan yaşamlarını sürdürmüştür (Kaganoviç, 1995, s.119-124; Zand, 1990, s.537).

Çalaların diğer Yahudilere göre Müslümanlarla daha yakın bir ilişkisi söz konusudur. Buhara Hanlığı'nda özellikle Yahudi müzisyenler arasında Çalalar dikkat çekmiştir. Buhara Hanlığı sarayında Yahudilerin müzisyen olarak çalgı çalması son üç Emir döneminde gözlenmiştir. Muzaffer Han (1860-1885), Abdulahad Bahadır

Han (1885-1910) ve özellikle Mir Alim Han (1910-1920) döneminde sarayda Yahudi müzisyenlere sıkça rastlanmıştır. Sarayda görev yapacak Yahudiler inancını değiştirmiş, ancak onların çoğu diğer Çalalar gibi daha çok dış görünüş itibarıyla İslam'ı kabul etmiştir. Sözlü gelenekle elde edilmiş etnografik bilgilere göre, Muzaffer Han döneminde saraya davet edilen ve İslam'ı kabul eden Buhara Yahudileri arasında meşhur müzisyen ve şarkıcı Baruhî Kalhok (1845-1891) yer almıştır. Günümüzde Kalhok hakkında bilinen ve Buhara Yahudileri arasında yaşayan bilgilerin çoğunun kaynağı rivayetlere dayanmakla birlikte rivayetlerde dikkat çeken en önemli husus onun Çala olmasıdır (Cumayev, 2004, s.93). Baruhî Kalhok'un çağdaşı ve en az onun kadar meşhur olan, aynı zamanda meşhur müzisyen Leviçi Babahanov'un üstadı Ata Calal'ın (1845-1928) da Çala olduğu yönünde bir kanaatleri sürülmüş, ancak bu kanaatin herhangi bir dokümanla kanıtlanmadığı belirtilmiştir (Cumayev, 2004, s.94-95).3-)

Sarayda resmi görev yapan Buhara Yahudisi başka müzisyenler hakkında da bilgiler vardır. Bunlar son Emir döneminde sarayda görev yapmıştır. O.Suharev, geçmişte kısmen Çalaların yerleştiği Buhara'nın bir mahallesi olan Mir Mesud'u tasvir ederken ilginç bilgiler verir. Bu bilgilere göre; mahallenin batı kesiminde yaklaşık olarak 30-35 hane bulunur. Yahudi Tacikçesinde konuşan halk, ipek kozası çözmekle, ipek iplik boyamakla ve bunları satmakla meşgul olur. Bunlar Müslümanlığı kabul etmiş Yahudilerdir, yani Çalalardır. Onlardan biri, iyi bir şarkıcı olarak ünlü olmuş ve "Güli Lâle" takma adıyla biline gelmiştir. Bundan başka son Buhara Emiri döneminde meşhur ve önemli müzisyenler arasında Kara Ahmet Çala ve Azami Çala gibi isimler de yer almıştır. Leviçi'nin arkadaşları arasında ise Hafız Davidça ve (Dovidça İnatov) ve Yusefi Gurga zikredilmiştir (Cumayev, 2004: 95). Bu sayede, yukarıda da belirtildiği gibi, Müslüman müzisyenler yanında İslam'a geçmiş Yahudi kökenli müzisyenler, Özbek ve Tacik geleneksel müzik kültürünün en güzel icracıları ve taşıyıcıları olmuş, bu alandaki mirası devam ettirmişlerdir (Cumayev, 2004, s.96-97).

Sovyet döneminde de kültür ve sanat alanında bazı Çalalar öne çıkmıştır. Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla başlayan çeşitli sanat alanlarından tiyatro, özellikle 1930'larda en önemli edebi tarz olmayı sürdürmüş, tiyatrocü ve yazarlar arasında Çalalar da yer almıştır. 1920'lerden 1930'lara kadar Tacik şiirine öncülük eden ve Semerkant-Buhara Yahudi Tiyatrosu'yla birlikte çalışan Payrav Süleymanî (1899-1933) bunlardan biri olmuştur (Zand, 1991, s.404)

Ruslar, Orta Asya Hanlıklarını 19. yüzyılın son çeyreğinde ele geçirdiğinde Çalaları Müslüman olarak değil, Buhara Yahudilerinin özel bir grubu olarak değerlendirmiştir. Çalalardan Orta Asya'da yaşayan, doğrudan Rus idaresi altında bulunan bazıları Yahudiliğe geri dönmüştür. Çala olarak nitelendirilen grubun geride kalan mensupları Orta Asya'da, özellikle Buhara'da hala varlığını sürdürmüş ve resmi kayıtlara Özbek (Özbekistan'da) ya da Tacik (Tacikistan'da) olarak kaydedilmiştir (Bkz. Erişim: http://www.bjewusa.com/HI_introduction.htm). Onların çoğu kökenlerini unutmuş ya da Müslüman kesim içinde erimiştir (Bkz. Dymshits, 1997, s.13-14).

7. Buhara Yahudilerinin Göçü ve Diğer Yahudilerle İlişkisi

Son yıllarda dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan pek çok Yahudi İsrail'e ya da ABD'ye göç etmiştir. Buhara Yahudileri de İsrail'e ve ABD'ye göç edenler arasında yer almıştır. Ancak sayıları az da olsa Orta Asya'da geride kalanlar da vardır. Orta Asya'da kalanlar ile belirtilen ülkelere göç edenler ve diğer Yahudi guruplar arasında doğal olarak bazı ilişkilerin kurulduğu gözlenmektedir.

SSCB'nin 1991'de dağılması dünya tarihinde önemli olaylardan biri sayılmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla Orta Asya tarihinde yeni bir dönem başlamış, bu süreçte diğer birçok bağımsız cumhuriyet gibi, Buhara Yahudilerinin yoğun olarak bulunduğu bağımsız Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri kurulmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla milliyet esasına göre oluşan devlet yapısı ve anlayışı, azınlıkları tedirgin etmiş, Orta Asya coğrafyasında yaşayan bütün halklar birçok açıdan kaosa sürüklenmiş, kaosa sürüklenenler arasında Buhara Yahudileri de yer almıştır. Bu bağlamda hem Özbekistan'da hem de Tacikistan'da kamuoyunda millî anlayış güçlenmiş, Buhara Yahudileri gibi çeşitli azınlıklar yıllardır yaşadıkları topraklardan göç etmek durumunda kalmış, SSCB'nin dağılmasını takip eden 5-6 yıl içinde binlerce Yahudi, yüz-yıllardır yaşadıkları toprakları terk etmiş, geride az sayıda Buhara Yahudisi kalmış, bu süreç yetkililerce engellenememiştir.

Özbekistan hükümeti bağımsızlık sonrasında çok geçmeden İsrail'le diplomatik ilişki kurmuş, uluslararası Yahudi teşkilatlarıyla irtibata geçmiş, büyük Yahudi liderlerin bölgeyi ziyaretini desteklemiştir. 1992'de Tel Aviv'de Özbekistan Konsololuğu açılmış, Özbekistan ve İsrail vatandaşlarının karşılıklı ülkeye giriş çıkışlarına izin verilmiştir. Devlet yetkilileri karşılıklı olarak resmi ziyaretler gerçekleştirmiş, Özbekistan ile İsrail arasında çeşitli alanlarda işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Karşılıklı ilişkileri geliştirmek amacıyla 2000 yılında Kudüs'te bir Özbek Kültür Merkezi açılmıştır. Bu ilişkilerin gelişiminde İsrail'in, Türkiye ve ABD'den sonra Özbekistan Cumhuriyetini tanıyan üçüncü ülke olması ve Özbekistan'dan İsrail'e çok sayıda Buhara Yahudisinin göçü etkili olmuştur (Bkz. Shterensis, 2002, s.111-112, 120; Purtaş, 2005). Bu süreçte Özbek otoriteler de Taşkent'te, Semerkant'ta ve Buhara'da Yahudi kültür merkezlerinin kurulmasına izin vermiştir. 1992'de İsrail Kültür Merkezi ve Taşkent'te Yahudi Ajansı "Sohnut" açılmıştır. Yahudi Pazar okulları ve erkekler için yeşibot, kızlar için de mahhon adı verilen Yahudi dinî okulları çalışmalarına başlamıştır. Özbekistan'da Yahudileri bilinçlendirmek ve Yahudiliği canlandırmak için "Habad-Lubaviç" hareketinin bir temsilcisi ve aynı zamanda Orta Asya ve Kazakistan'ın Hahambaşısı olarak Rabbi David Gureviç görevlendirilmiştir. Yahudiler ve Yahudilik lehine gelişen bu ortamda, bölgedeki Yahudi cemaatlerinin eski ve yeni sinagogları yeniden faaliyete geçirilmiş, Yahudi okulları, kültür dernekleri, gazeteleri kurulmuş, bu cemaatlerin tarihî ve kültürel mirasına ilgi yeniden canlandırılmıştır. Yurtdışından dinî, kültürel ve yardım teşkilatlarının destekleri de her geçen gün artmıştır. Birçok alanda bölgedeki otoritelerin korumasını ve desteğini elde eden Yahudiler, aynı zamanda artan oranda yurtdışına, çoğunlukla İsrail'e ve ABD'ye göç etmeye devam etmiştir. Göç artışında, bölgedeki ekonomik ve yaşam standartlarının bozulması, işsizlik ve etnik karışıklıklar etkili olmuştur.

Bazı Yahudilerin çeşitli sebeplerden dolayı bölgede kalmış olmasına rağmen, göç etmek durumunda kalan Buhara Yahudileri öncelikle ABD'yi tercih etmiştir. İsrail'e göç ise daha hızlı ve kolay gerçekleşmiş, ancak çoğu Buhara Yahudisi burada yaşanan savaştan dolayı İsrail'e göç etmekten çekinmiş, çaresiz kalanlar ise bu ülkeye yönelmiştir (Cooper, 2000, s.285-290).

Buhara Yahudileri'nin İsrail'e göçü Filistin'in Osmanlı idaresinde olduğu dönemlerde başlamıştır. Buhara Yahudileri ile Osmanlı Filistini arasında iki taraflı bir ilişki olmuştur. Ancak ilişkilerin yönü yaygın kanaate göre, Osmanlı Filistini'nden Buhara Yahudileri'ne doğru gelişmiştir. Daha çok dini emissarların gönderilmesi şeklinde gerçekleşen bu faaliyetler, 1793'de başlayarak Yosef Maman'ın Buhara Yahudileri arasında köklü değişiklikler yapmasıyla dikkat çekmiştir. Onun Buhara'ya gelişiyle, Buhara Yahudileri'nin dinî yaşamında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Çünkü, diğer emissarlardan farklı olarak o Filistin'deki fakirlere yardım edilmesine aracı olmuş, yarım yüzyıl Buhara Yahudileri'nin arasında kalarak onların dinî ve millî kimliğini koruması ve geliştirmesi için gayret göstermiş, öğrencilerini dinî içerikli kitaplar için Viyana'ya, Vilno'ya ve İstanbul'a göndermiş, aynı zamanda Rus Yahudi cemaatleriyle Buhara'yı yakınlaştırmak ve dinî konularda eksiklikleri gidermek için yazmış, onlarla yakın ilişki kurmuştur. Yaşamının sonlarında Buhara'dan ayrılmış ve Filistin'de ölmüştür. Filistin'e gitmeden önce kutsal topraklara hac yapılması gerektiğine dair ıstiyaklı vaazlar vermiş ve emelini gerçekleştirerek orada da gömülmüştür (Pujol, 2004, s.136).

Buhara Yahudileri'nin yaşamında önemli rol üstlenmiş olan ve onların dinî geleneğini değiştiren Yosef Maman, ömrünün sonlarında âdeta onlara bir hedef göstermiştir. Bu hedef, bütün Yahudilerin anavatan olarak gördüğü Filistin toprakları olmuş, özellikle onları hac yapmaları hususunda teşvik etmiş, bu teşvikleriyle kutsal topraklarla ilişkilerin gelişmesine imkân hazırlamıştır (Pujol, 2004, s.137). İsrail Devleti'nin 1948 yılında kuruluşundan günümüze kadar Buhara Yahudilerinin İsrail'e göçü sürmüştür. Göç eden Buhara Yahudileri öncelikle Kudüs'e, Tel-Aviv'e ve Lod, Ramla, Ohr Yehuda, Aşkelon, Petah Tikva, Kirayt Melaçi gibi diğer şehirlere yerleşmiştir. Tel-Aviv'in güneyinde "Buhara bölgesi" olarak da nitelendirilen Tel-Kabir, Şapira, Kiryat Şalom ve Hatkivah gibi yerleşim birimleri son zamanlarda Buhara Yahudileri'nin yoğun olarak yerleştiği merkezler olmuş, belirtilen yerlerde onlar kendi dinî merkezlerini kurmuştur. Günümüzde İsrail'de Buhara Yahudilerinin sayısı yüz elli bine yaklaşmıştır. İsrail'de Buhara Yahudilerinin yerleştiği yer ve şehirler başta Tel-Aviv olmak üzere Tel Kabir, Şapira, Kiryat Şalom, HaTikvah, Or Yehuda Ramla ve Holan gibi şehirlerdir.

İsrail'e yerleşen Buhara Yahudileri, birçok olumsuzluğa rağmen kendi kültür geleneklerini ve Orta Asya'da kalan dindaşlarıyla ilişkilerini sürdürmeye gayret etmektedir. İrtibat sık sık karşılıklı gidip gelmeler şeklindedir. Daha da önemlisi, Kudüs'ün dışında kurulan yerleşim birimindeki binalar daha çok Orta Asya'dan gelen maddî desteklerle yapılmaktadır. Buhara Yahudilerinin İsrail'de yerleşimine yardımcı olmak üzere çeşitli kuruluşlar hizmet vermektedir. Bunlardan biri Tel-Aviv'in güneyinde yer alan Şapira'da bulunan Moreşet Yahadut Buhara (Buhara Yahudileri Mirası) ofsidir. Bu ofis, bölgeye yeni gelen Buhara Yahudileri'nin yiyecek ve içecek ih-

tiyacını karşılamak için kurulmuştur. Diğer hizmetleri arasında, bu ofis çalışanlarının yeni göçmenlerin İsrail bürokrasisi ile tanışmasına, halk festivalleri düzenlemesine yardım etmesi, çöpçatanlık hizmeti vermesi, yoksul göçmenler için aşevi hizmetleri sunması, yaşlılar için kulüp toplantıları gerçekleştirilmesi, aileler zorluklarla karşılaştığında onlara danışman ve sosyal hizmet görevlileri olarak hizmet götürülmesi yer almaktadır. Ofisin hizmetleri İsrail’de Buhara Yahudileri arasında dayanışmaya imkân vermekte ve onlara “Buhara Yahudi gurubu”naaidiyet bilinci kazandırmaktadır (Cooper, 2000, s.205).

Buhara Yahudilerinin göç ederek yerleştikleri ülkelerden biri de ABD’dir. Buhara Yahudileri ABD’de kendi liderlerini ve kurumlarını oluşturma çabasındadır. ABD’de ilk Buhara Yahudi teşkilatı 1953’de New York’da kurulan The Bukharan Jewish Aid Society (Buhara Yahudileri Yardım Kurumu)dur. O yıllarda, New York’da şehrin ilçelerine dağılmış yalnızca 20 Buhara Yahudi ailesi tespit edilmiştir. Yardım Kurumunun amacı, İsrail’deki hayır kurumlarına maddî destek sağlamak olmuştur. New York şehrindeki Buhara Yahudileri’nin sayısı 1960’ların başlarında artmıştır. Yeni gelen aileler genellikle yoğun olarak Queens ve Boro Park bölgelerine yerleşmiştir. Burada ilk Buhara Yahudi Sinagogu 1965’te açılmıştır. O dönemde “Buhara Yahudileri Yardım Kurumu” kendi yardım projelerinden vaz geçerek yardımlarını Queens’de kurulan “Buhara Yahudi Merkezi”ne yönlendirmiştir. Sovyetler Birliği’nde göç kısıtlamaları 1970’lerde biraz daha hafiflemiş, bu tarihlerde Özbekistan’dan ve Tacikistan’dan göç edenler New York’a yerleşmiştir. 1987’de Queens’te resmî makamların yaptığı araştırma sonuçlarına göre bu şehirde yaşayan Buhara Yahudileri’nin sayısı yaklaşık 5.000’eyükselmiştir (Cooper, 2000, s.181). Sovyetler Birliği’nin çözülmesiyle Buhara Yahudileri kitle halinde göç etmeye başlamış, 1994 yılında Queens’de Buhara Yahudilerinin nüfusu 30000’e ulaşmıştır. 1990 yılında Rabbi Yitzchak Yehoshua Buhara Yahudi Cemaati Merkezi’nde Rabbi olarak hizmet etmeye başlamış, daha sonra ABD ve Kanada Şef Rabbisi olarak görevlendirilmiştir. Rabbi Yitzchak Yehoshua’nın ebeveyni Orta Asya’da doğmuş ve 1920’lerde göç eden Yahudiler arasında yer almış, kendisi ise İsrail’de doğmuş ve orada öğrenim görmüştür. Queens’te cemaat liderleri, son dönemde rabbiliğe atanan Yitzchak Yehoshua’yı eşi ve çocuklarıyla birlikte ABD’ye getirmeye karar vermiş, Queens’te hızla büyüyen Buhara Yahudilerine rabbi olarak hizmet etmesi için ikna etmişlerdir (Cooper, 2000, s.182).

ABD’de Queens dışında Buhara Yahudilerinin yoğun yerleşim birimleri arasında öncelikle New Jersey, Pensilvanya, Konektikut, bunun yanında Atlanta, Phoenix, Seattle, Boston, Chicago, Denver, Los Angeles, Miami, San Diego, San Fransisko ve Toronto yer almıştır. Günümüzde ABD’de yaklaşık 60.000’den fazla Buhara Yahudisi yaşamaktadır (Pinkhasov, erişim: <http://www.bukharianjews.com>).

ABD’ye göç eden Yahudilerin entegrasyonunu sağlamak için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimler arasında kendi cemaatlarına din görevlisi temin etmek yanında eğitim alanındakiler de yer almıştır. Bu çerçevede Eski Sovyetler Birliği’nden gelen Yahudi göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ABD’de Buhara Yahudilerinin yoğun olarak yerleştiği şehirlerden biri olan Queens’de Tevrat Akademisi’nde öğrencilerin birçok ihtiyacı karşılandığı özel bir lise açılmıştır. Bu-

hara Yahudilerinin çocukları da diğerleri gibi burada hem öğrenim görmekte hem de günlük ihtiyaçlarının bir kısmını gidermektedir (Cooper, 2000: 168-170). Bütün bunlara rağmen Buhara Yahudileri ABD’de bir kültür değişimi yaşamakta, bu değişim özellikle ikinci ve üçüncü nesilde dikkat çekici biçimde gözlenmektedir. Bu kesim Buhara Yahudilerine özgü kültür ve dil özelliklerini yitirmektedir.

İsrail’de ve ABD’de Buhara Yahudilerinin aynı cemaata ait olma duygusu her geçen gün erimektedir. Ancak kutladıkları çeşitli törenler, Orta Asya’daki ile tam örtüşmesine de göçten önceki cemaat şuurunu hatırlatmaya imkân vermekte ve akrabalar törenlerde bir araya gelmektedir. Yalnızca sıkça icra edilen dinî ve millî törenlerde değil, bazı teşkilatların, sosyal servislerin ve okulların desteğiyle gerçekleşen cemaat merkezlerinde, sinagoglarda ve kulüplerde bir araya toplanmaktadır. Bu birliklikler onlar arasında dayanışma için çeşitli imkânlar sunmaktadır. Bunun yanında Orta Asya’daki Buhara Yahudileri’nden uzak olmalarına rağmen çok sayıda teşkilat ve vakıf kurmayı başarmışlardır. Bu teşkilat ve vakıflar aracılığıyla ihtiyaç içinde olanlara yardım etmeyi ve Buhara Yahudileri’nin ABD’de eriyip yok olmasını engellemeyi hedeflemişlerdir. Vakıfları ve cemaati idare etmek amacıyla New York’ta bir konsey oluşturmuşlardır. 1999 yılında ABD ve Kanada Buhara Yahudileri Kongresi toplanmıştır (The Congress of Bukharian Jews of the United States and Canada). Kongre Kuzey Amerika, İsrail, Avrupa ve Orta Asya’dan temsilcilerin katıldığı Dünya Buhara Yahudileri Kongresi’ni gerçekleştirmeyi planlamıştır. Kongrelerle “Buhara Yahudi Kimliği”nin sürdürülmesi ve Buhara Yahudileri’nin kültürünün korunması hedeflenmiştir. 2000 yılında ‘Bütün Dünya Buhara Yahudileri Kongresi’ gerçekleştirilmiştir. Bu Kongrenin başkanlık görevini dünyanın sayılı zenginleri arasında yer alan Lev Leviev üstüne almıştır. Queens’te bu süreçte cemaat için bir de Dünya Buhara Yahudileri Kongresi Lisesi açılmıştır. Açılan lise aynı zamanda sponsoru olan Lev Leviev’in adıyla, Lev Leviev Lisesi (Lev Leviev Gymnasium) olarak da anılmıştır. Çocuklar bu okulda Rusça, İngilizce, Buhara-Yahudi Tacikçesi ve İbranice dillerini öğrenmektedir. Queens’te Buhara Yahudilerinin gelenek ve kültürünün sergilendiği bir de müze açılmıştır (Bukharan Jewish Community Museum). İki binden fazla kültürel parçanın sergilendiği bu müze, Buhara Yahudileri’nin kültürel ve geleneksel mirasını koruma görevi yanında bir araştırma ve eğitim merkezi özelliğini kazanmıştır (Nemirovsky, erişim: http://www.ncsj.org/AuxPages/011204AEN_Tajik.shtml).

İsrail ve Amerika dışında, sayıları belirtilen ülkelerdeki kadar çok olmamakla birlikte Buhara Yahudilerinin göçüne sahne olan ülkeler vardır. Orta Asya’dan ayrılarak çeşitli ülkelere yerleşen Buhara Yahudilerinin sayısı ile ilgili yaklaşık olarak kaynaklarda şu rakamlar zikredilmektedir: İsrail’de yaklaşık 150.000, ABD’de 60.000, Viyana’da 2.000, Almanya’da çeşitli şehirlerde 1.000, Moskova’da ise 500 civarındadır. Orta Asya’da bir zamanlar çok sayıda nüfusu bulunan Buhara Yahudileri, Buhara, Semerkant ve Taşkent’te artık yok olma noktasına gelmiş, geleneksel çevresinde yaşayan Yahudilerin sayısı ciddi oranda azaltmıştır.

Sayıları az da olsa günümüzde Özbekistan’da Yahudiler varlığını sürdürmektedir. Onların ifade özgürlüğü yanında kurumlarına da izin verilmekte ve gelişmelerine katkı sağlanmaktadır. Doğdukları topraklarda yaşamını sürdüren Buhara Yahudileri kendilerini güvende hissetmekte, Müslüman halkla aynı sokak ve caddede birlikte

huzur içinde yaşamakta ve çalışmaktadırlar.

Özbekistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden beri Yahudi görevlileri ve çeşitli Yahudi vakıfları ülkeye girmektedir. Birleşik Dağıtım Komitesi (The Joint Distribution Committee), Habad-Lubaviç, İsrail Yahudi Ajansı (Jewish Agency for Israel), Bney Akiva Gençlik Hareketi (The Bnei Akiva Youth Movement) ve Midraş Sefardi bölgedeki Yahudilere yardım eden teşkilatlar arasındadır. Bu teşkilatlar birbirleri ile bazen karşı karşıya gelse de işbirliği yapmakta, hepsi de bölgedeki Yahudilere yardım etmekte; okulların, kültür merkezlerinin inşasını ve açılışını sağlamakta, gazeteler yayımlamakta, erişkinler için eğitim programları ve yaz kampları düzenlemektedir. Ayrıca bu kuruluşlar Fısıh bayramının kutlanması, koşer kuralına göre hayvan kesimi, yoksullar için çeşitli yardım programları gibi hususlarda yardım ve destek vermekte, dinî, kültürel ve millî duygularını canlandırma girişimlerinde bulunmaktadır. Bu programların hedefi Buhara Yahudileri kadar Aşkenaz Yahudileri de kapsamaktadır. Bu girişimlerde en aktif rolü "Sohnut- İsrail Yahudi Ajansı" ve "Habad Lubaviç" faaliyetleri üstlenmektedir. Özbekistan'da şubeleri faaliyet gösteren bu kuruluşların yanı sıra Buhara Yahudileri'ne yönelik çeşitli konularda faaliyet gösteren başka kuruluşlar da bulunmaktadır.

Yahudi Ajansı'nın temel amacı İsrail'e Yahudi göçünü teşvik etmek ve diasporadaki Yahudilerin İsrail hakkında farkındalığını güçlendirmektir. Bu bağlamda Ajans seminerler düzenlemekte, seminerlerde katılımcılara İsrail'in tek Yahudi devleti olduğu, orada Yahudiler için tam bir özgürlüğün bulunduğu anlatılmakta, bundan dolayı bütün Yahudilerin İsrail devletine yerleşmesine çağrı yapılmaktadır. Bunun yanında diğer ülkelerde yaşayan Yahudilerin başkalarına tâbi olduğu, onların iyi niyetleri derecesinde özgür buldukları, Yahudiliği tam anlamıyla yaşayamadıkları anlatılmakta, katılımcılar bunlara inandırılmaya çalışılmaktadır (Cooper, 2000: 309-311). Böylece İsrail'e göçü teşvik etmekte ve bu konuda Buhara Yahudileri'ne kolaylık sağlamaktadır. Merkezi İsrail'de bulunan Ajansın dört misyon bürosu bulunmaktadır. Rusya/Belarus Misyonu, Ukrayna/Moldova Misyonu, Orta Asya (Türkiye) Misyonu ve Güney Kafkasya Misyonu. Bu Ajansın Orta Asya'da merkez bürosu Taşkent'tedir. Taşkent bürosuna ek olarak Orta Asya misyonuna oniki şube dâhildir. Bunların dördü Duşanbe, Almatı, Bişkek ve Aşkabad'da, diğer sekizi ise Özbekistan'da Semerkant, Buhara, Termes, Fergana, Hokand, Andican, Namangan ve Şehrisabz'da faaliyet göstermektedir (Cooper, 2000, s.294).

Buhara Yahudilerine yönelik faaliyetlerde bulunan bir diğer aktif kuruluş Habad-Lubaviç'tir. Habad hareketi ABD'de güçlü bir yapıya ve maddî imkânlarla sahiptir. Hem resmî düzeyde hem de halk arasında tanınmaktadır. ABD'de 110 şehirde 300'e yakın şubesi bulunmaktadır. Dünyadaki en büyük yayınevi olma özelliğine sahip olan Kehot Publication Society'yi yönetmekte, aralarında İbranice, Yidiş dili, Arapça ve Farsça'nın da bulunduğu on dört dilde yayınlar yapmakta ve dağıtmaktadır. Habad'ın ABD'den sonra ikinci merkezi İsrail'dir. İsrail'de 144'e yakın merkezi bulunan Habad bağlılarının her geçen gün sayısı artmaktadır. İsrail'de genel merkezi Kudüs ile Tel-Aviv arasına düşen Kefar Habad bölgesindedir. Ayrıca Kudüs'te, Holon'da, Led'de ve Safed'de merkez şubeleri bulunmaktadır. Habad, yüzlerce okul, onlarca kadın kuruluşu, kitabevi, kütüphane ve yirmiye

yakın dinî okulu (yeşiva) idare etmektedir. ABD’de ve İsrail’de Habad bağlıları yıllık gelirlerinden yaklaşık bir aylık maaşını maddî yardım için genel merkeze göndermektedir (Şami, 2002, s.257-259).

Habad Lubaviç Hasidik bir akımdır. Onun ayırıcı özelliği yalnızca Yahudilere yönelik “misyoner” bir anlayışa sahip olmasıdır. Habad Lubaviçler dünya üzerindeki zayıf dini altyapısı olan Yahudi topluluklarına yönelik girişimlerde bulunmasıyla tanınır. Bu toplulukların dini pratiklerini sürdürmelerini sağlamak ve onları Ortodoks Yahudiliğe yakınlaraştırmak amacıyla yardım faaliyetlerini sürdürür. Habad görevlileri Özbekistan’da, faaliyetlerini ve kararlarını idare edecek atanmış merkezî bir bünyeye ve otorite zincirine sahip değildir. Bu nedenle Özbekistan’da bağımsız Habad Lubaviç elemanları görev yapmakta, kendi kişisel yeteneklerine ve yaratıcılığına bağlı olarak faaliyetlerde bulunmaktadır. Erkekler,kadınlara ve çocuklara yönelik ayrı programlar düzenlemekte, bu programlara katılanlara belli oranda aylık ücret ödemektedir. Genellikle Özbekistan’da görev yapan görevliler, önceden (1970’lerde) Özbekistan’dan İsrail’e göç etmiş ve 1990’lardageri gelmiş kişilerdir. Bunlar, dış görünüş itibariyle Buhara Yahudilerine benzememekte,ancak ibadet esnasında tam bir Buhara Yahudisi gibi görünmektedirler (Cooper, 2000, s.189).

Buhara Yahudileri arasında eğitim, özellikle sünnet uygulaması ve dini kurallara göre hayvanların kesimi gibi konularda din görevlileriyle ilgili faaliyetleri gereken hususlarda ihtiyaçları Midraş Sefardi cemaati yerine getirmeye çalışmaktadır. Buhara’da Midraş Sefardi ilk, orta ve bir de lise okul faaliyetini yürütmektedir. Bu okullarda bazısı Yahudi bazısı da başka milletten yerel öğretmenler tarafından devletin belirlediği seküler dersler okutulmaktadır. Bunun yanında Yahudilikle ilgili dersler bulunmakta, bu dersler İsrail’den gelen görevliler tarafından verilmektedir. Buhara Yahudileri arasında popüler olan bu okullara devam etmeyen bir tek Yahudi çocuğu yoktur. Lise çağını geçmiş genç erkek ve genç kızlar her öğleden sonra Midraş Sefardi’nin din derslerine devam etmektedir. Bu öğrencilere burs da verilmektedir. İsrail’den gelen Midraş Sefardi görevlileri tarafından ders verilen sınıflar aynı zamanda yetişkinlere de hitap etmekte ve yetişkinlerden birçoğu da bu derslere katılmaktadır. Midraş Sefardi Buhara’da sinagog, okul, komşular ve gençlik arasında sıkı bir ilişki kurmaya çalışmakta, aktivitelerini bu yönde gerçekleştirmekte ve genel olarak Buhara’da“özgün Yahudiliği” öğretmeye çalışmaktadır (Cooper, 2000, s.235).Uluslararası bir yardım kurumu olan Joint Distribution Committee, Yahudi Ajansı ile birlikte hareket etmekte ve Orta Asya’da tespit ettiği başlıca muhtaç ve fakir Yahudilere yardım sağlamaktadır. Bu tespitleri yerel şubeleri aracılığıyla gerçekleştiren kuruluş, topladığı yardım malzemelerini yine şubeleri aracılığıyla Yahudilere dağıtmakta, onların durumunu iyileştirmeye çalışmaktadır (Cooper, 2000, s.317).

Buhara Yahudilerine yönelik faaliyette bulunan bir başka kuruluş, özellikle gençler arasında dini-siyonizm ruhunu yayan Bney Akiva Gençlik Hareketi’dir.Zaman zaman rabbiler, geride kalan Buhara Yahudilerini ziyaret etmekte, onlara Yahudi geleneklerine ve koşer kurallarına uymaları konusunda yardımcı olmaktadır.

Geniş bir hizmet ağına sahip bütün bu kuruluşlar, farklı ideolojiye sahiplerse de,onların ilişkileri genellikle dostane ve işbirliğine açıktır. Yerel Yahudiler onlar arasında serbestçe gidip gelmektedir. Ancak bütün bu gidip gelmelere rağmen Buha-

ra Yahudileri arasında önceden mevcut olan güçlü akrabalık, cemaat ve din bağları, biri kitlesel göçlere, diğeri de Özbekistan'a ve Tacikistan'a, her biri kendi Yahudilik anlayışını öğretmek için gelen dini ve siyonist Yahudi gurupların faaliyetlerine bağlı olarak kopmaktadır.

Sonuç

Özbekistan başta olmak üzere Tacikistan ve diğer bazı Orta Asya ülkelerinde Buhara Yahudileri aile yapısı, dinî uygulamaları, folkloru ve kendine özgü bazı özellikleriyle Yahudi dünyasında ayrı bir grup olarak değerlendirilmiştir. Buhara Yahudileri uzun yıllar bölgenin geleneksel kültürü ile uyum sağlamış, hatta dış görünüş itibarıyla bölge sakinlerinden ayırt edilememiştir. Yaşadıkları bölge halkının kültüründen etkilenmiş, zaman zaman da bu kültürü etkilemiştir. Buhara Yahudileri çeşitli tarihlerde, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, yaşadıkları coğrafyadan ayrılarak göç etmişlerdir. Onların göç ederek yerleştiği ülkeler daha çok ABD ve İsrail olmuştur. Günümüzde geride, birkaç binle ifade edilen Buhara Yahudisi kalmıştır. Buhara Yahudileri arasında 18. ve 19. yüzyılda Çala adı verilen İslam'ı kabul eden bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman geleneğe bağlıymış gibi görünmüş, gizli olarak Yahudiliğe bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Çalalardan bölgedeki Özbek ve Tacik Müslümanlar arasında eriyenler olduğu gibi, Rusların Orta Asya coğrafyasını ele geçirmesiyle birlikte Yahudiliğe geri dönenler de olmuştur.

Buhara Yahudileri günümüzde ABD ve İsrail Yahudiliğinden yardım ve destek görmekte, yardım ve destekler daha çok eğitimle ilgili konularda yoğunlaşmaktadır. Uygulanan eğitim programlarının amacı, güçlü bir Yahudi bilinci oluşturmaktır. Bu süreçte geleneksel Buhara Yahudi kimlik anlayışında önemli bir değişim de yaşanmaktadır. Bunun yanında ABD ve İsrail Orta Asya politikalarında Buhara Yahudileri'nden yararlanma yoluna gitmekte, bunu sağlamak için bölgede ciddi bir Yahudi dayanışması sergilenmektedir.

Sayıları her geçen gün azalmakta olan Buhara Yahudileri sinagoglarda cemaat (minyan) oluşturmada dahi güçlük çekmektedir. Özbek hükümeti günümüzde Buhara Yahudilerinin doğdukları bu topraklarda kalmasını, ayrılmış ve göç etmiş olanların ise geri dönmeye başlamasını istemekte, ancak göç sürecini geri çevirememektedir.

Kaynaklar

- ADAM, Baki., (2015). "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları: Ankara
- AMİTİN-ŞAPIRO, Z., (1931). *Oçerk pravogogo bita sredneaziyatskih evreyev*, Taşkent-Semerkant.
- ARIK, Durmuş.,(2011). *Buhara Yahudileri*, GrafikerYayınları:Ankara.
- BIRNBAUM, Philip.,(1991). *Encyclopedia of Jewish Concepts*, Hebrew Publishing Company:New York.
- COOPER, Alanna E.,(2000). *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, (Basılmamış Doktora Tezi), Columbia University,Columbia.

- BCOOPER, Alanna E., (2003). "Feasting, Memorializing, Praying, and Remaining Jewish in the Soviet Union: The Case of the Bukharan Jews," Jewish Life after the USSR, (Ed. Z. Gitelman, M. Glants, M.I. Goldman), Bloomington.
- CUMAYEV, A. B., (2004). "Buharskiye evreyi i muzikal'naya kul'tura Sredney Azii", *Evreyi Sredney Azii*, İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk: Taşkent.
- ÇALIŞKAN, İbrahim, (1986). *İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü*, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- DRESVYANSKAYA, G. Ya., (2004). "K istorii iyudaizma v Sredney Azii", *Evreyi v Sredney Azii*, İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk: Taşkent.
- DYMSHITS, Valery., (1997). "The Eastern Jewish Communities of the Former USSR", *Facing West: Oriental Jews of Central Asia and Caucasus*, Joods Historisch Museum, Amsterdam.
- ERDEM, Mustafa., (2000). *Kırgız Türkleri*, ASAM Yayınları: Ankara.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet., (2004). *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, 3. Baskı, Andaç Yayınları: Ankara.
- FAYDA, Mustafa., (1989). *Hız Ömer'in Zamanında Gayrimüslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını: İstanbul.
- GOLDBERG, Harvey E., (1991). "Introduction," *Sephardi and Middle Eastern Jewries*, (Ed. H.E. Goldberg), Indiana University Press: Bloomington.
- GOLENDER, B. A., (2004). "İyudaika na Turkestanskiy poçtoviy otkritkah", *Evreyi v Sredney Azii*, İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, Taşkent.
- GRAETZ, Hirsch., (1893). *History of The Jewish*, The Jewish Publication Society of America: Philadelphia, Cilt: 3.
- GROEPLER, Eva., (1999). *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (Çev. S. Kaya), Belge Yayınları: İstanbul.
- GUREVİÇ, L., (1995). "Bitovoye i Sakral'noye Prostranstvo Mahallayı Yahudien Buharı i Samarkanda", *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications*, Transactions on Jewish Studies, S. Petersburg.
- HALBERSTADT, Anna, NIKOLSKY, Adele., (1996). "Bukharan Jews and Their Adaptation to United States", *Journal of Jewish Communal Service*, Summer 1996.
- HAUSHEER, Herman., (1959). "Marranos", *Encyclopedia of Religion*, V. Ferm (Der.), Adams & Co, New Jersey.
- KAGANOVIÇ, A., (1995). "O Evreyah-Musul'manah projivayuşih v Turkestanskom kra-ye", *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications*, Transactions on Jewish Studies, St. Petersburg.
- KÜÇÜK, A., TÜMER, G., KÜÇÜK, M. Alparslan., (2017). *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi: Ankara
- KÜÇÜK, Abdurrahman., (2013). *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*, Berikan Yayınevi: Ankara.
- LEWIS, Bernard., (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Çev. B.S. Şener), İmge Kitabevi: Ankara.
- NEMİROVSKY, Mikhail, "U.S. Ambassador to Tajikistan Visits New York Bukharian Jewish Community"; (Erişim: http://www.ncsj.org/AuxPages/011204AEN_Tajik.shtml)

- POLIVANOV, E.D.,(1989), *K voprosu o proishojdenii sredneaziatsko-evreyskogo yazıka*, Sermerkand.
- PUJOL, Katrin., (2004). “Svyazi mejdu Tsentral”noy Aziyey i Palestinoy, ili puti affektivnogo siyonizma 1793-1917 gg.”, Fransızca’dan Rusça’ya çev. A. Akimov, Evreyi Sredney Azii, İzdatel’stvo Fan Akademii Nauk: Taşkent.
- PURTAŞ, Fırat., (2005). “Buhara Yahudileri ve İsrail’in Orta Asya Politikası”, Türel Yılmaz, Mehmet Şahin ve Mesut Taştekin (Der.), *Orta Doğu Siyasetinde İsrail*, Platin:Ankara
- RTVELADZE, E.V., (2004). “Evreyi-İyudaistı v doislamskoy sredney Azii”, *Evreyi v Sredney Azii*, İzdatel’stvo Fan Akademii Nauk: Taşkent.
- SHTERENSIS, Michael., (2002). *Tamerlane and The Jews*, Routledge Curzon:London
- ŞAMÍ, R. Abdullah., (2002). *Din Devleti İsrail*, (Çev. M. A. Kara), İlke Yayınları: İstanbul.
- TUDELALI, Benjamin-RATİSBONLU Petachia., (2001). *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), Kaknüs Yayınları:İstanbul
- VAMBERY, Arminius., (1993). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Haz. N.A. Özalp), Ses Yayınları: İstanbul.
- YUSUPOVA, M.A.,(2004). “Dva etuda po istorii arhitekturi Uzbekistana, svyazannih s evreyskoy diaspori”, Evreyi Sredney Azii, İzdatel’stvo Fan Akademii Nauk: Taşkent.
- ZAND, Michael., (1991). “Notes on The Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule”, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, Yaacov Ro’i & Avi Beker (Der.), New York University Press:New York.
- ZAND, Michael., (1990). “Bukharan Jews”, *Encyclopedia Iranica (EI)*, New York, Cilt: 3.
- SEVILLA-SHARON, Moshe., (1981). *İsrail Ulusu’nun Tarihi*, Yerusalayim.